

शुद्ध

अवेरयं मेधाएनीनाअंतिम शक्यं

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गूजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक २९२७३ किंमत २-०-०

ग्रंथनाम ५११५४

वर्गांक ५-: ३

अवेरयंद भेवाणी

नं०मः १७-८-१८६१

मुद्राः ६-३-१९४७

કાળચક્ર

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ
૯ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ મંત્રક

૨૬૨૭૩

કિંમત
બે રૂપિયા

પ્રકાશક :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી
વારાચંદ માણેકચંદ રવાણી
ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે, બાંધીમાર્ગ
અમદાવાદ

મુદ્રક :

મણિલાલ ઇમનસાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ધીકાંટા, નોવેલ્ટી ટોકીઅ પાસે
અમદાવાદ

નિવેદન

૧૯૪૩માં 'પ્રભુ પધાર્યા' લખ્યા પછી છેક ત્રણ વર્ષે મારા પિતાશ્રીએ એક નવી નવલકથા લખવા બેસવાની હામ ભીડી. લડાઈ, દુકાળ, ફુગાવો, ડાળાં બગર, લોકક્રાંતિ, આઝાદ ફોજ વિનું વાતાવરણ એમના અંતરમાં ઘોળાયા કરતું હતું અને લખવા બેસે તો ફેરલીય સામગ્રી મગજમાં તૈયાર પડી હતી. પરંતુ એમનાં આંગળાં 'રાઈટ્સ ફ્રંચ' નામે દર્દથી જકડાઈ ગયાં હતાં, કલમ પકડાતી નહોતી, અક્ષરો મંડાતા નહોતા—એટલે આખી સળંગ નવલકથા શરૂ કરવાની એ હિંમત કરતા નહોતા.

પેટલાક મિત્રો આગ્રહ કરી કરીને એમને નવી નવલકથા લખવાનું વારંવાર કહેતા. આખરે ૧૯૪૬ના ઉનાળામાં એમણે આ નવલકથાનો આરંભ કર્યો અને 'ઊર્મિ' માસિકમાં એને ચાલુ વારતા તરીકે આપવાનું શરૂ કર્યું. અગાઉ

‘જનમભૂમિ’ અને ‘કુલછાજી’ની ચાલુ વારતાઓના આઠવાડિક હપ્તાની ઉધરાણી શિર પર લટકતી હતી તેને કારણે પોતે અમુક નવલકથાઓ ઝડપભેર લખી શક્યા હતા તેમ આ માસિક હપ્તા પણ આંગળાંને ચાખૂક મારી મારીને એની પાસે નવી નવલકથા લખાવી શકશે એમ તેઓ માનતા હતા. એ રીતે ૧૯૪૬ના જુલાઈથી ૧૯૪૭ના માર્ચના અંક સુધીમાં એમણે આ કથાના આઠ હપ્તાઓ લખ્યા. પ્રત્યેક મહિનાનો હપ્તો એને છાપવા દેવાનો હોય ત્યારે જ એ લખવા બેસતા. કથાનો વિશાળ પટ એમના મનમાં ઝંખો ઝંખો દેખાતો હશે, બાકી દર હપ્તાના વિગતવાર પ્રસંગો તો દરેક મહિને એ હપ્તો લખતી વેળા જ તેઓ નક્કી કરી લેતા.

એટલે, આ વારતાને તેઓ ઈર્ષ રીતે વિકસાવવાના હતા તે ચોક્કસપણે ઠાઈ કહી શકે તેમ નથી — કારણ કે કદાચ ખુદ તેમણે જ એ ચોક્કસપણે વિચાર્યું નહિ હોય. એમની સાથેની સામાન્ય વાતચીતમાંથી એટલી ખબર પડતી કે આઝાદ હિંદ ફ્રંચના અને ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિના પ્રસંગોને આ વારતામાં વણી લેવાની—અને કદાચ, નવલકથાઓની એક આખી હાન-માળા ઊભી કરવાની એમની ઇચ્છા હતી.

એમણે અધૂરી મૂકેલી કથા, જેવી છે તેવી, સ્વર્ગસ્થની પહેલી માસિક પુણ્યતિથિએ પ્રગટ કરી છે. પ્રત્યેક મહિનાનો હપ્તો ‘ઝિમિ’માં છપાઈ ગયા બાદ એમણે પોતાને હાથે તેમાં કરેલા ફેટલાક સુધારાઓ પણ અહીં શામિલ કર્યા છે.

કાળ ચક્ર

: ક્રમ :

	પ્રકરણ		પાનું
૧	હેમાણીની ખડકી	...	૧
૨	ગોપાળભાનું ડમરાળું	...	૧૦
૩	દાદાનો વારસદાર	...	૨૨
૪	બે દર્યોની સમસ્યા	...	૩૪
૫	ધર્મસ્થાનકો	...	૪૨
૬	ચક્રનો પહેલો આંટો	...	૫૨
૭	હેલ્થો જવાબ પકડાયો નહિ	...	૬૬
૮	ત્રણ વરસે	...	૭૧
૯	જમાનો બદલે ત્યારે	...	૭૯
૧૦	બાંધી મૂઠી	...	૮૬
૧૧	મુર્દામાં પ્રાણસંચાર	...	૯૨
૧૨	બાલકવ્યનાં સાંભરે છે	...	૧૦૪
૧૩	માણિકમેન	...	૧૧૫
૧૪	ક. બિલિંગની ટોચે	...	૧૨૮
૧૫	ભૂતખાનામાં હું ક્યાં આવી પડી?	...	૧૪૮

હુમાણીની ખડકી

સુરજ આથમ્યો હતો, છતાં એણે રાતના અંધકારની પાસે મીનો નહોતો ભણ્યો. છાતી પર ચડી બેઠેલ હરીફના દુઆણ નીચે પણ પછાડા મારતા ઠાકરાની માકક સુરજ પણ ઇશ્વાં અજવાળાં ફેંકી રહ્યો હતો.

વિમળા હજુ પાછી ફરી નહોતી. એ બપોરવેળાની અદાર ગઈ હતી, સાથે ઉઘરાણીનો એ પડો હતો. ગમે એ ચોપડાના કરતાં ય વધુ કીમતી એવું બોલન એની સાથે હતું. પાછું ફેરાળી જેવું ગામ હતું. લેડિયા કણુપીની વહુઅ રુઆએ કુદરતે બક્ષેલા અને ભરતભર્યા કપડાં ધંપાડાએ ભાંગી પડતાં રૂપના રેઠા ધડા પાઈ પાઈને ફેરાળીના બુવાનાને કબડી નાખ્યા હતા. ઘોળે દિવસે અત્તરની શીશીએ કાનુબજાનાં શરીર પર છંટાતી હતી અને સીમસેઢે તો થું પણ ખાવરની નાળીએને મેઢે પણ રંગીલાએ આડા ફરી ચેનચાળા કરતા. નાની ઉંમરના દીકરાએને પરણાવનારા બેકુ પિતાએ એવાં

લગ્ન પોતાને જ માટે કરાવતા એવું છડેચોક કહેવાતું. એની વચ્ચે વિમળા ઉધરાણી કરવા નીકળી હતી.

ચિંતા કરતી મા એરડા બહાર નીકળી શકતી નહોતી, કારણ કે પોતે ખૂણે પાળતી હતી. વિમળાના આપાને ગુજરી ગયે ચાર મહિના થયા હતા; તે એક જ એસરીએ કુટુંબીઓનાં ચારેક ઘર હતાં. વરસી વાળ્યાં પહેલાં ફળિયું પણ વળોટાય નહિ.

કેવટે દિવસને રાત પૂછડી સુધી ગળી ગઈ ત્યારે ખડકી ખખડી.

‘કાણુ ?’

‘એ તો હું ઘેલી.’

એક જ એસરીએ આવેલા ખીબ ધરમાંથી બમડતા બમડતા એક પંચાવન વર્ષના આદમી ઊઠ્યા : આ તે હેમાણીનાં એરડાં સમજવાં કે વાધરીવાડો સમજવો ? અઢાર વરસની છોકરી રાતે પાટકવા નીકળે છે ! હજી તો બાપની એહ ટાઢી પડી નહિ, ત્યાં તો ‘બસ ઢાઈ દી’ સામાં જ તો’તાં સળ્યાં જાણે !’ એ બોલનાર વિમળાના ભાઈજી (બાપના મોટાભાઈ) હતા. ભાઈજી બોલતા બોલતા ખડકીએ પહોંચે એ પૂર્વે તો ભાઈજીના એ અડમડાટ અને બાબૂએ પહોંચ્યા : એરડામાં ખૂણે બેઠેલી વિધવાને કાને, અને ખડકી બહાર ઊભી રહેલી વિમળાને કલેજે. એકના પતિની ને ખીજના પિતાની ચિતા એ જુદી જુદી જગ્યાએ જાણે પાછી પ્રજળી ઊડી.

‘અટાણમાં શીદ આવી, ખાપ ? હજી નિગંતે શેકાવું હતું ને ?’ ખડકી ખોલીને બાઈજીએ વિમળાને સત્કારી. ખડકી એ બંને ઘરને એક જ હતી.

વિમળામાં એક અવગુણ હતો, એ અધારે પણ દેખાયો. એના મોં પર મહાદાટ રમતો હતો. એ ફક્ત એટલું જ ખોલી : ‘ઘરમશી પટેલે માંડ પૈસા કાઢ્યા. બાઈજી ! એની સાથે બહુ કડાકૂટ કરવી પડી.’

‘સારું ! સારું ! તારા વિના એની ઉધરાણી ન જ પતત. અમને ડોકરાએને તો ઘરમશી શેનો કાઠી આપે ?’

એ શબ્દોનો ગંદો મર્મ ન પકડી શકે એવી ઘેલી તો વિમળા, એનું હલામણું નામ ‘ઘેલી’ હતું તેમ છતાં પણ, અલગત નહોતી. એણે જવાબમાં ફક્ત એટલાનો પાલવ જ સંક્રાડયો, અને એ અંદર આવીને સીધીદોર એરડે ચાલી ગઈ ત્યારે એના સાડલાના સરગટ નીચે એક હાથમાં કાગળિયાંનો જે સળવળાટ થયો તેને પણ બાઈજીના સરવા કાને પકડી પાડ્યો. એ હતી એાએક રૂપિયાની નાની એટી નોટો.

ખૂણામાં લપાઈને ખેંકેલી માની સામે વિમળા બેઠી રહી, પછી બેસી ગઈ, એપટો આ પાસે મૂક્યો, અને રૂપિયાની નોટો નીચે મૂકીને મા આગળ ગણી દેખાડવા લાગી, છતાં આ મૂંગી જ રહી. વિમળાને છેક અપોરથી લઈ સાંજ સુધીની પોતાની વિજય-વાર્તા બાને સંબળાવવાની હૈયાથી હોઠ સુધી આવેલી હોંશ પાછી હોઠ અને હૈયા વચ્ચે જ આવળ કરતી રહી ગઈ. મૂંગી ખેંકેલી બંને મા-દીકરીને કાને

हेमाक्षी-जडकीना मोटा आगणियारा अने धींगी सांकण
 पिडावानो अवाण पड्यो. जडकी वासवाभां लाछि डोळ
 मोटा सेन्द्रल प्रीजनतो रात-अदोअरत करना० जेव-दरेगानुं
 रमरथु करावतः इता. सांकण आगणियारा वासी करी अराअर
 वसायुं छे दे नहि अे त्रिषे सांकण आगणियारा उपर हाथ डेरवी
 आतरी करी पाछा इरता लाछि लूअस अरेलुं अरीर अरड
 अरड अणवाणता पोतानी गुण वातनो त्रागडे इरी सांधता
 इता :

‘तुं शुं मरी अथो छुं, आप ! टपोटप उधराक्षी पतानी
 देतोता. आंटा आर्ध आर्ध नयां नद्वार पगरभां पणु धसी
 नाभ्यां; पणु मांरुं कांछि मेलापणुं हीडुं दशे ते हीःरीने
 उधराक्षीअे डाढी, आण जर्धने गहेरुली साहेअ पासे ठिणी
 रही मोडरी. में वरुंल के फाङ्गीना मोट मां छल नथा.
 पणु आ अदार परसमा नांद अोत्री होय अेटत्रा तडाक तयां
 इवेरीमां ठिणी ठिणी नयसो पादरता हाडिमता सामे मारी
 आवी गामना थाणुदारने-छं नणेदमां नपंद अने नागा
 माणुसने-नाहड तयां मेटा अमलदारती आगण पगारानं
 दुश्मन अनाव्यो मोटा अ. अदार तमारी उधराक्षी तनी
 धडीअे युधववाना लुधम मंडी गयो अेमा न. चाल शुं
 गाम आपुं में आडा इणियां नभ्यां पिअियाटा करी
 रहुं छे. आप ! अणरे नाइव्युं जतु नधी. जे मजे गेने
 होठे अे ज वान : ‘अरे शेड ! हद करी तमरी धेवीअ
 तो ! वधुजाने-काणमीठ पाणुने अेगानी नाभ्यो. वडील
 आनिगट्टे इडां इरे अेवी तो वाया तमारी धेवीनी !
 थाणुदारने तो गाबाने मानवी अनावी हीधो तमारी

ધેક્કીએ. હુશિયારીનાં આવાં વર્ણન હેમાણીના કુળની દીકરીનાં થાય એનો માયલો મરમ શું હું નહોતો પામી શકતો? હે...હે રણુઠેડરાય!

એટલું બોલીને લાઠઈ ખાટલા પર બેઠા, ત્યારે એ ચુપકીદીના ગાળામાં દીકરી વિભળા પોતાની માતાનું એાં નીરખી રહી. બપોરવેળાનો એ ઇતિહાસ પોતે કહેવા ઉત્સુક હતી તે તો લાઠઈએ જ લાખી નાખ્યો હતો. મૂએલા બાપની એટ્ટોનામાં રોકાઈ રહેલી ઉઘરાણી એ એક માત્ર આ મા-દીકરીનું ઇવન-સાધન હતું. એની પતાવટ લાઠઈને સોંપીને એક જ મદિનામાં માદીકરીએ મિલાડીને દૂધ ભળાવ્યા ઠંડે અનુભવ કર્યો હતો. લાઠઈ સોના પચાસે પતાવી, પચાસ પોતાના ગજવામાં ટપકાવી પચીસ જ પત્યા એવો હિસાબ પોતાના નાના ભાઈની વિધવાને ભણાવતા હતા. એ સ્થિતિને પામી ગયા પછી જ માએ પુત્રોને કાચ એપડો પકડાવ્યો હતો. અતે સાંજે ત્યારે ગામમાંથી એક બે જણાએ આવાને એસરીની કારે બેસી એરડામાં લપાયેલી વિધવા પાસે વધારે વધામણી ખાધી કે ઘેલીએ તો મહેસૂલી સાહેબની પાસે આજે રંગ રાખી દીધો, તમારી ઉઘરાણીનું તો કીક પણ આખા ગામનું લોહી પીનાર થાણાદારનો કડો ફેડો નાખ્યો, ત્યારે માતાને હૈયે આટલાં વર્ષે ધાવણુનો પાનો ચડ્યા જેવું થયું હતું. એને ઘોઠે ઘોઠે મારો તો પણ જે ઘેક્કી લૂકી ન હવાવે તેવી ઘેક્કી અમલદારેની સાથે ભરવરની વચાળે આટલો બધી વાણી ક્યાંથી જાતી હશે એનો વિધવાને ત્યારે વિરમય થયો હતો, પણ એ વિરમયનો,

માનનો, વહાલનો ચડેલો પાનો અત્યારે બિતરી ગયો. ભાઈ-જીએ સાચું કહ્યું : હેમાણી-ફળિયાની પટારા જેવી કુળ-મરજાદમાંથી આજે પહેલી જ વાર પરણાવવા જેવડી પુત્રીએ મોટી માલમતાનું આતર પડાવ્યું હતું. વિધવાને દીકરી વિજયી દેખાતી મટી ગઈ : કોઈક એબવાળી દીકરી દેખાઈ. સૂરજ આથમે કે તુરત ભડોભડ દેવાઈ જતી, વીશ વર્ષની અતુટ પ્રણાલિકાવાળી હેમાણી-ખડકી, કુટુંબના કોઈ મરદને માટે પણ રાતે ઉઘાડવી પડે એવા પ્રસંગો જૂજ જજ હતા, (કારણ કે કેરાળીમાં જક ની સાલમાં બહારવટિયા પડ્યા ત્યારે આ ધર લૂંટાયું હતું.) એક યુવાન વયની અણુ-પરણી દીકરીને માટે ખડકી ઉઘાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

ફળિયાને એક જિંડ બાંધેલ ભેંસના રણકારથી મા-દીકરીના મૌનમાં મીઠા ભાંગ પડ્યો. એ બંને જણીઓને ભેંસ જાણે બોલાવતી હતી : 'જટ ચાલો, મારાં આઈં કાટે છે અને મારી પાડી જૂળી છે.'

એક તાંબડી માએ ને એક બીજી તાંબડી દીકરીએ લીધી, ટકે અધમણ દૂધ કરનાર ભેંસને દોષી એ એક જણુ માટે અશક્ય હતું. મા-દીકરીએ સામસામાં ખેસી બખે આંચળ દોષાં ચાર શેડની મેઘવૃષ્ટિ ચાલતી હતી. દોનારનાં મોં મૂંગાં હતાં, પણ મન બોલતાં હતાં. (ભેંસ વિમળાના સાસરાની બેટ હતી. એ ડમરાળાવાળા આ વાત જાણશે તો કે જેઠ એમને જણાવી દેશે તો ?)

ત્રીજા માનવી-ભાઈજી-નો રુદ્ધ પણ એ જ રટણ કરી રહ્યો હોય, તેમ એમણે પથારીમાં બેઠું બેઠું પાછો ત્રાગડો આગળ કાંતવા માંડ્યો:

‘મરનારે: મુર્ખો હતો ત્યારે જ આમ બને ના? મેં એનું પચાસ વખત નાક કાપેલ, કે ભાઈ! હવે આ ડમરાવાળાની મધલાળ છોડી દે. જમાઈ માંદો રહેતો ત્યારે જ કહ્યું, તો કહે કે ભગવાન એને સાન્ને કરશે; જમાઈ સાન્ને થઈને કાઠીઓના કબજામાં ચોરાઈ ગયો ત્યારે પણ મરનારને મેં ચેતવ્યો કે બૂંડા! હવે ડમરાળાને શેઠ-ખોરડે દીકરીનો ચૂડા હેમખેમ નથી : તોપણ મરનારે વટ ન મેલે. એ એ પ્રત્યું, પણ હવે શું આકરી રહ્યું છે? ડમરાળામાં હવે કઈ સાયબી બેઠી રહી છે? ભાણ્યાં ઉટકનારી એડી થાળી-ઓમાંથી લૂંછલૂંછને અરધું ઠાલિયું રોજ ઘીનું ભરી લેતી એ દાંડા શેઠ-ધરમાંથી આથમી ગયા; રહી છે એક સ્વામી વિવેકાનંદની ચોપડિયું. અને જમાઈ જઈ બેઠો સીંગાપુર. ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. નથી કોઈ અરખઅર, નથી રેડિયો બોલ્યો કોઈ દી’ કે સુમનચંદ્ર જીવતો છે કે મૂઓ. મારા છોકરા રોજ મુંબઈમાં રેડિયા ઉઘાડીને બેસે છે; બીજા કઈકના ખુશીખઅર આવે છે, નથી એક એ ચોટીવાળેડનો પતો. કૈંક ભૂખે મરી ગયા, કૈંકને જાપાનવાળે પૂરા ક્યાં. મરનારને કહી કહીને મારી છલના દૂસરા વળી ગયા કે ભાઈ, આપણાથી તો મોટા કૈંક જાટલીમેનુએ પણ અરમા, મલાયા ને જાપાન રહી ગયેલા જમાઈઓનાં નામનાં સ્નાનસૂતક કરી નાખી દીકરિયુંને બીજે ઘઈ દીધી, તું એક જ શીદને સદ્ધાઈ પકડી બેઠો છે? દીકરને કાઠીમાં ચાંદીને ક્યાં સુધી

રાખી મુકીશ ? નૈ ને ક્યાંક કુંડાળે પગ પડી ગયો...'

ભાઈજીના પ્રત્યેક ખોલને પકડતી એકેલી વિમળાની એ સાથળ વચ્ચેથી, આ હેટલા શબ્દ બોલતી વખતે, દોવાના દૂધની તાંબડી માંડમાંડ ઢળતી રહી ગઈ. એ ઊભી થઈ પણ પોતે જ હમણાં પડી જશે એવાં એને તમ્મર આવ્યાં. મા-દીકરી તાંબડીઓ લઈને ઘરમાં પાછાં પેડાં. ભાઈજીની વાણી ગરમીનો પારો કમતી કરતી કરતી આગળ ચાલો :

'આમ કરવામાં આપણને કોઈ ખોટ નથી, કોઈ એળ નથી. ન્હાતે છૂટી કરી દીધી છે; અને ડમરાળાવાળા પોતે જ સામેથી કહી મેલે છે, કે સુમનની આશા ઝોઠી કહેવાય; તમતમારે તમારી તજવીજ કરી લેજો, એ છતાં ય મન્નારનું મન ન કપ્પૂચું. તો ખેર! એ આપડાનો હવે તો કાંઈ દોષ ન કહેવય. હવે તો વહુ! આપુ! તમારે ને મારે લાંબો વિચાર કરવાનો છે; નીકર આવતી કાલથી ગામમાં કે પર-ગામમાં હાતવું જોભારે સમજજો. આજ જે મોનો તૂટયો છે તેના ઘનગરા ગામેગામ અંધાણા સમજ લેજો. વાધ-દીપડો એકવાર કાચું લોહી ચાખે અને કુંવરી દીકરી આઝાદી ચાખે ઈ જેઈ સરખું.'

'આઝાદી' શબ્દનો આવા અર્થમાં પરિચય હમણાં હમણાં ભાઈજીને મુંબઈમાંથી અને આજૂનાં મોટાં ગમોમંથી ઠીક ઠીક થયો હતો. કુળવાન ઘરની નિશાળે લખતી અગર તો સાંજે ફરવા નીકળતી, અથવા તો સલાસરખમોમાં ઉપાડે માથે બેસતી પુત્રીઓ વિશે કહેવાતું કે, 'એ તો આઝાદ છે, આપણા આઝાદ.'

‘હે...એ...એ કૃષ્ણવાસુદેવ?’ એટલા શબ્દોથી પોતાના પ્રવચનની સમાપ્તિ કરીને ‘લાઈજી’એ શરીર પથારીમાં લાંબાવ્યું, એ પછી મા દીકરીએ વાળુ ક્યું, દૂધ ઠાક્યું, જમાવ્યું, પથારીઓ ઢરી; એટલા એએક કલાક સુધીમાં હરફ સરખાય ન બોલનારી વિમળા વિશે ટાઈનિ પશુ બે કહેવામાં આવે કે હજી તો ખપે એ જ એ રાજ્યના એક વડા અધિકારીની આગળ કડકડાટ કંઈ કંઈ બોલી હતી, અને ગામના થાણુદારનું પાણી માત્ર બિતારી નાંખ્યું હતું, તો સાંભળનારો આપણને કહેનારો જ ભાંગ પીધેલા માને. વિમળા પોતે જ કદાચ એ સાત પર વિશ્વાસ ન મૂકે. માને પથારીમાં પડખાં ફેરવતી, લોચની તે ઘોડા વડતી રહેવા ન્હાં વિમળાએ સાડકાનો કંડો મોં પર એચી લીધો. ઘોડ્યામાં હતી ત્યારથી એ જ એની ટેવ, કપડાનો કંડો મોં પર એચી લે, પછી વહેલું પંડે સવાર !

વિષવા પડી પડી જોઈની શિખામણની ઘડી પછી ઘડી ઉમેળતી, સાચું છે, ખરાખર છે, હવે એકાં ન રહેવાય, એવા ટપલા મનને મારતી રહી.

ગોપાળભાનું ડમરાળું

વિમળાના ભાઈએ કહેલી એક વાત શબ્દશબ્દ સાચી હતી. ડમરાળા ગામના શેઠ-ધેર, વાસણુ ઊટકનારી કામવાળી અછઠ્ઠાં દામડાંમાંથી જે થીજી ગયેલું ઘી ઉમેડતી તેનું રાજ રાતે અરધું છાલિયું ભરાતું. ઘી ત્યાં રાટલીઓ પર નહોતું ચોપડાતું, ઘીની તો વાટકીઓ જ ભાણે મુકાતી અને એનાં બટકાં ઝમોળી ઝમોળી જમાતું હતું. સીંગાપુર ચાલ્યો ગયેલ જ્ઞાવીશ વર્ષનો યુવાન સુમનચંદ્ર જન્મ્યો એ પૂર્વેની આ ગઢોજલાલી એના પિતા દલગાઈને ઘેર જમા પડી હતી. એ જમાવટ કરનાર હતા ગોપાળ શેઠ. ડમરાળા નામના ગામ તો એ એક જ પંચકમાં બે ત્રણ હતાં. પણ આ ડમરાળા 'ગોપાળ શેઠનું ડમરાળા' એ નામે ઓળખાતું. અદાવતિયાઓએ એક વાર એવું ઉડાડેલું કે ગોપાળ શેઠ વાધરણોને ગુંજરાતમાં લઈ જઈ ઊંચા વણીની કહી પરણાવવાના ધંધા કરનાર ટોળીના આશ્રયદાતા હોઈને તાલેવાન બન્યા હતા. ખીજી વાર એવી વાત વહેતી મુકાયેલી કે એણે

તો એની એક ભાણેજના દરદારીના એળવીને સાહેબી જમાવી છે. સાચી વાત એ હતી કે ધરતી ધનધાન્યે ફૂઝતી એને હજી ચાલીસી પણ નથી વીતી. ડમરાળાના ખેડૂતો પોતાની તમામ નીપજનો ગંજ ગોપાળ શેઠને જ વેચી દેતા : અને પાંચ ગાઉ પર આવેલા પ્રતાપગઢમાં એ અનાજ વેચી ગોપાળ શેઠ મોટો નફો કરે છે એ જાણુવા છતાં ખેડૂતોને બહારોબહાર શહેરમાં પહોંચી જાયા ભાવ રજવાની કશી પડી નહોતી. કાળી રાતે કામ પડ્યે ખેડૂ-કળને જવાબ આપતી ગોપાળ શેઠની કોથળી, ચુનંદુ બિયારણુ એક ગોપાળ શેઠ સાચવતા. વીવા ટાણે વિશ્વાસપાત્ર સોનું રૂપું ગોપાળ લાલાની પાસેથી જ મળી રહેતું. સંધીએ પાસેથી ખેડૂતો ગેવજા લેતા એના કમાલા પણ ગોપાળલા જ કચૂલતા, એટલે સંધીએ આવીને કોઈ દેણુદાર ખેડૂતને ઘેર એક કલાકને માટે પણ સાંઢિયાં ઘોડાં આંધ્યાનો દાખલો અર્ધાં રામોમાંથી ફક્ત એક ડમરાળામાં જ શોધ્યો જડે તેમ નહોતો. માટે જ ગોળલાને ઘેર ધરતી ફૂઝતી—પ્રાસુવે મેંજતી. ખેડૂતો ધરતીનાં વાહરડાં હતાં. વાહરડાંને ગોપાળલા પેટપૂર ધાવવા દેતા.

વર્ષને અંતે રાજ્યનું મહેસૂલ ભરવા ડમરાળેથી દરેક ખાતેદારને પ્રતાપગઢને ટાપે જવું પડતું તે ગોપાળલાએ જ અંધ કાચું હતું. ગામ સમસ્તના બસો ખાતેદારોની મહેસૂલ વગેરે રાજલેણાંની ટીપ લઇને અમલદાર સામેથી ડમરાળે આવતો અને ગોપાળલા એકી રકમે એ આખું ગામ—મહેસૂલ ચૂકવી દઈ પ્રત્યેક ખેડૂતે ખાતે પોતાના હવાલા નાખી લેતા.

‘એલા હાલ તને મામલતદાર સાહેબ, ટપેદાર સાહેબ, ફલાણો કે ઠીંકણો સાહેબ બોલાવે છે’ એવું કાઈ ટપાના થાણેથી ડમરાળે આવી શકતું નહિ, કારણ કે મિષ્ટાન જમવાની સ્વાભાવિક અમલદારી ઇચ્છા એ કાઈ પણ ટાણે ગોપાળભાને ઘેર જ્યારે આવે ત્યારે પૂર્ણપણે સંતુષ્ટ થતી; ઘઉં આજરાના પોંક, શેરડીના સાંકાના ભારા, તલ દાળિયાના લાડવા, હોકા માટેની કેળવેલી તમાકુ, ઘોડાનાં અન્ન માટેનું ચામડું, બળતણ અને નીરણનાં ભરોટાં, શિયાળુ સાટકાનાં લગડાં, એવી એવી અમલદારો તરફની ઝીણી મોટી ઉપવેશ કારક માગણીઓ ડમરાળે આવી પહોંચે એ પૂર્વે જ વર્ષોવર્ષ ઉપજા ચાર-પાંચ અધિકારીઓને મોકલી દેનારા ગોપાળભાએ પોતાના પ્રત્યે આદરમાન ઉપરાંત એક પ્રકારની ઝોડ પેદા કરી હતી.

શેઠ આ રીતે, કે સીપેસીધા વસ્તીના માણસ પાસે જો કાઈ અમલદારી માણસ જતો તો એની ગણ શતાં જ ગોપાળભા એને ડેલીએ બોલાવતા ને મીઠો ઉપદેશ આપતા કે ‘કાં લા, આંહી તમને કાઈ એ ના પાડી ? આંહી પગલુને પરતાપ છે.’

પણ એ પગલુના પરતાપ સુધી પહોંચવા માટે અમલદારને ગોપાળભાની ડેલીએ આવવું પાતું, અદારની બેઠકમાં રોકાવું પડતું, ‘ગોપાળભા પ્રભુ પૂજમાં છે, એસો હમણાં આવશે.’ એવું સાંભળવું પડતું. ને છેવટે ગોપાળભા આવતા ત્યારે વસ્તીનાં લોક પાસેથી ઘોડાચીને લાઈ શકાય તેવી ચીજ માટે લાને વિનંતિ કરતી પડતી. લા આપતા

ત્યારે પણ કૃપા કરતા હોય એવા દેખાતા.

‘પરભુનેા પ્રતાપ છે’ એ જ યોલ બા ગામમાં આવતા અભ્યાગતોને પણ કહીને દેતા. અમલદાર એકો હોય, એણે માગેલી ચીજને માટે ‘હા, ભલે, પરભુનેા પરતાપ છે.’ એવો યોલ કહેવો હોય, તેજ વખતે કોઈ સાધુ આવીને માગે તેને પણ ‘હા ભલે જાણુ, પરભુનેા પરતાપ છે.’ એવું બાનું વચન સડેડાટ અમલદારના મનમાં વાસો કરીને સમજાવતું કે આ દતાર છે, વેઠદાર નથી.

ગોપાળભાના પુત્ર દલભાઈની (મૂળ નામ દલીચંદ) આ બ્નદોજલાલીની વંજામાં હજુ ઊગતી જુવાની. લગ્ન કરીને એણે રંગીલો રાહ લીધો. ઊંચામાં ઊંચી લીલાગર દલભાઈ માટે પાનાળ ફાડીને પણ પ્રત્યેક ઉનાળામાં ડારાળે આપતી. વ્યાજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેના ગામડામાં ખાસ મુંબઈયા મગાવાની નીલગિરિની આ વગર ખીજે લા ન કરનાર દલભાઈનેા છાંદો મેંડો. ફેરીની મોસમમાં રેલગાડીનાં વેગનમાં અફાઈ આવતી અમરુ ડેરીએ નદિ પણ કરડિયા-અંધ વકલ ને વકલ દલભાઈને એરકે આવી પડતા. અને રસની તાંસળીએ સિવાય કદી કોઈ નાનું વાસણુ ન પીરસાતું. અત્તરો લઈને અત્તરિયા પણ ડમરાળે ઊતરતા.

આ તેલ, અત્તર, આ ફેરી, નિલગિરિની આ કે ચુનાંદી લીલાગર, એ દરેક વસ્તુ છેલ્લામાં છેલ્લી કઈબતની દલભાઈને ઘેર આવી છે એની જાણુ ગામમાં ચાર પાંચ જણાને તો અચૂક રહેતી : ખાવા લખમણપરીન્કે રૂખડ

ગાવાળને, પદમશી કણ્ણીને, જ્ઞેતા ખાચર કાઠીને અને પીરમાદ સપાઈને, કારણ કે એ પાંચના સાથ વિના દલ-ભાઈએ ઉપલી વસ્તુને ઉપભોગ કદી કર્યો નહોતો. એકવાર દલભાઈનાં તાજાં જ આણુ વળી આવેલાં વહુએ દલભાઈને ખેડકમાંથી ઘરની અંદર ખોલાવી ખાનગીમાં એમ સૂચના આપી કે ‘આજના પાંચ પ્યાલામાં તમારો કપ આ ઝેઈને લેજો.’ એમ કહીને એણે ખૂમચામાં ભરેલા પાંચ કપમાંથી એક નિશ્ચાનીવાળો ખતાવ્યો. પતિએ પૂછ્યું ‘કેમ?’ જવાબ મળ્યો કે, ‘નીલગિરિની આ ફક્ત એક તમારે પ્યાલે થાય તેટલી જ નીકળી છે. હજી પ્રતાપગઢથી નવું પાર્સલ આવ્યું નથી. ખીજને માટે ભૂકીની આ નાખરી પડી છે.

‘અને તમારો કપ?’

‘આ રહ્યો. ભૂકીની ચામાંથી.’

‘હીક, લાવોને એક તપેલી.’

તપેલી લઈને છયે છ કપ દલભાઈએ એમાં ઠાલવ્યા, પછી એ મિશ્રણના ફરીથી છ કપ ભાઈ, એક પત્નીને આપ્યો, બાકીના પાંચ પોતે એકક લેવાની ગયા.

પાંચ પંદર દિવસથી જ ઘરમાં આવનાર વહુને વરના ખીજ એક સગપણની ખચર નહોતી વાશોદું કરનારી મેઘવાળ (હરિગ્ન) ડોશીને પત્ની સૂચનાએ દેવામાં ‘ડોસી’ ‘ડોસી’ કરે છે, ‘ડોસી આ લે આ ખીચડી’ એમ કહી આગલી રાતનું વધું રાંધણું આપે છે, એ જાણી લીધા પછી દલભાઈ એક દિવસ ફળીમાં જઈ ઊભા અને રોજ

આવતી હરિજન ડોસીને પોતે ડેલી બહાર જ જે સત્કાર શબ્દ કહેતા તે પત્ની સાંભળે એમ કહ્યાં :

‘ જે સ્વામીનારાયણ પાનીકાકી, કેમ છે હવે મારા કલા કાકાને ?

‘ જે સામીનારાયણ, ભાઈ ! ‘ ડોસીએ સાવરણો ઊંચે લઈ ઝોઢણું કપાળ સુધી ઉતારી, પચીસ વર્ષના ગોપાળ પુત્રની અદ્ભુત કરીને કહ્યું : ‘ હવે તો કાયા પાછી કડે થઈ છે, તમારી આપેલી દવા તો રામબાણુ રોખી, હો બાપા ! ’

દયો પાનીકાકી, આ મારા કાકા સારુ લેતાં જન્ને. કહેતે કહેતે દલભાઈએ જે પાયરી કરી ડોસીના ઝાળામાં ઊંચેથી ટપકાવી, અને પાછાં ધરને એટલે આવીને પાણીની છાંટ લીધી.

હરિજનની આ છાંટ લેવી અને કાકા-ભત્રીજાનો સંબંધ રાખવો, એ બંને વાનાં ફક્ત એકલા દલભાઈને માટે જ નહિ પણ આખા ગામને માટે સ્વાભાવિક હતાં.

નવાં આવેલ વહુ ચતુર હતાં. સમજી ગયાં કે એ દિવસની આવાળી ધરના પછીનો આ ખીજો પાઠ પણ વરે પોતાને માટે જ ગોઠવ્યો હતો.

દલભાઈની એઠગીઠના પાંચે ગોઠિયા કાંઈ એની હેડીના જુવાન નહોતા. આપા જૈતો ખાચર પચાસને કાંઠે હતા અને પીંગામદ સપાઈ વનમાં પ્રવેશી ચૂકેલ હતો. જૈતો આપો પંદર સાલથી એકલવાયા હતા, બાઈનું કાંઈકે હીણું હશે એટલે રાજ દીધી હતી. નાંવારસ જૈતાભાઈએ તમામ જમીન ગોપાળજાને ધરે ગીરો મૂકી હતી અને એનો એકમાત્ર

રસ દલબાઈની બેઠકમાં બેસીને 'જ્ઞેતા મામા !' એવું શેઠ-
મુત્રના મુખનું સંબોધન પામવામાં રહ્યો હતો. એના રોટલા
ટીપી દેનારી અને એના પ્રેમવિહોણા સંસારમાં થોડો ઝાઝો
શુંગારરસ સીંચનારી આવણુ મોતીના મરી ગયા પછી 'જ્ઞેતા
મામા' હાથે જ બે રોટલા ટીપી લેતા, પણ માંદા પડતા
ત્યારે ટૂંટિયાં વાળી પગથી માથા સુધી ધામજો ઝોઢીને
ધરમાં ભૂખ્યા તરસ્યા પડ્યા રહેતા.

બાણું પિરસાવીને દલબાઈ પોતે મામાને ઘેર ખવરા-
વવા જતા ત્યારે ગોપાળભાઈએ એક વાર ટોચાર કહેલી કે
'માણુસ તો આંગણે દસ મૂળ્યાં છે' પણ બાને સામે ઉત્તર
ન લાળવાની છોકરાની સાત વર્ષની વયથી પરેલી રસમ
પચીસની વયે કંઈ પલટી નહોતી. તેમ બાની રસમ પણ
ન્યારે હદથી ન્યારે પાત યાય ત્યારે પણ એક જ વાર કહેવાની
હતી. એ ય કદી મોઠામોઠ તો નહિ જ.

જ્ઞેતા મામા તો કલ્પા હતા, પણ મામાને તાવ ગાંઠો
હતો. તાવમાં ધીજીને ભૂખ મરી ન્યય ત્યારે મામાને ભૂખ
બેવડી ઊઠાતી. દલબાઈ બાણું લાવીને જગાડે ત્યારે મામા,
ના પાડતા, ન માનતા, પણ બાણું પા કલાક મોહું પડે તો
ગાળો સુધી પણ આગળ વધતા.

રાંડેલા પીરમામદનો છોકરો કપાતર હતો. છોકરાની
વહુ સાસરે રહેતી નહોતી. 'હે સાલા બોણી વિનાના!' એ
આપના વારંવારના બોલે રહેમાનને ખરખર બોણી વિનાનો
કરી ધર છોડાવ્યું હતું. ન્યારે ન્યારે અપોરે ચૂલો ફૂંકી ફૂંકી

છેવટે 'હે સાલા! તેરે પર તો મેં રેશાબ કરતા હું' એવા શબ્દ સાથે ધૂંધવતાં છાણાં પર પાણીનું ટીનનું ડબલું રેડીને પીરમામદ ધરની એસરીમાં નીકળતો ત્યારે કેમ જાણે ખીખીએ મસાલેદાર રસોઈ 'મેરી સોગાન,' ઈઈ ઈઈ જમાડયા હોય એવા તોરથી એડકાર પર એડકાર ખાતો; એ જ વખતે પાછલા વાડામાંથી દલભાઈ છાનુંગાનું ભાણું લાવીને ધરમાં મૂકતા, ને પીરમામદ જ્યારે 'મેં ખાધું, ભાઈની સોગાન હમણાં જ ખાઈને ઊઠ્યો.' એવી રકઝક કરતો ત્યારે દલભાઈ કહેતા કે 'ન ખાય તેને આવતા ભવની ખીખીની સોગાન.'

'તો ઠીક દલભાઈ! આપડી ડોઠક મિયાંની બાજકીને આવતો ભવ શીદ બગાડવો?' એમ કહી પીરભાઈ જમતો ને દલભાઈ પાડોશીએ પીરભાઈની ઈજ્જત ન લઈ જાય એની ચોકી રાખતા બેસતા.

ગોપાળભાની કૃપાનિધાન કરડાડીમાં દલભાઈની આવી માનવતા મળી, એટલે ડમરાળા પરનો કાબુ જડ્યેસલાક બન્યો. એવી સાયખી, સત્તા અને દિલાવરીની પૂર્ણ તપતી વેળાએ દલભાઈને ઘેર દીકરો સુમન જન્મ્યો. પણ સુમનને ધાવણુ છોડાવવા સુધીની જ વાટ જોતી હોય એમ બરાબર દોઢ વર્ષે સુમનની બા જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં ભગવાનને ઘેર-સિધાવા ગઈ. એના બારમાને દિવસે સાંજ પડી ન પડી ત્યાં તો મલબારકાંઠાની નાળિયેરીએ જાણે કે ડમરાળે ડાળો લાંબાવીને વરસી પડી! સગપણનાં આટલાં આટલાં કહેણુની સામે 'જેહ છું, વિચારું છું' એવો શબ્દ કાઢનાર દલભાઈ પર ગોપાળભા રાતાપીળા થયા. 'મોટેઃ વિચારવાયો જોયો

ન હોય તો! આજ જેવી કાલ ન સમજતો. કાલ આપણે
ભીડીને ગોતવા નીકળવું છે, એમ ના?'

અઠવાડિયું વીત્યું. હજુ થઈ ગઈ. શ્રીફળો ઊભાં થઈ
રહ્યાં હતાં. પ્રતાપમદ રોશનની એક પણ ટ્રેન ખાલી નહોતી
આવતી. આરઆર રૂપિયાની ધોડાગાડી કરીને હાલાર, ગોહિલ-
વાડ, ઝાલાવાડના ચમરખંભી કોતરતા હતા. કાઈ કાઈની
પાસે તો કન્યાના ફેટોગ્રાફો પણ હતા. જોઈ જોઈને દલભાઈએ
ડોકી ધુણાવી.

‘હા, હવે તો ઇંદ્રવૈકુંઠી નાળિયેર આવવાની વાટ
જોઈએ.’ ગોપાળભાઈએ એકલા બેઠેલા દલભાઈની પીડ પાસેથી
પસાર થતાં થતાં જરા પર જાણે જરહી ચોડી. દલભાઈ
હૈયામાં હરવા.

પખવાડિયું ને મહિનો થયો. દલભાઈ માફ દેતો નથી.
કઈ અપ્સારાની તપાસમાં છે? જોતા મામાને અને પૌરભાઈને
બહારગામ ક્યાં ક્યાં મોકલી રહ્યો છે? કુટુંબમાં કમ કાઈને
ખેટ દેતો નથી? એના ભાઈઓ, ભવિન, ભાભીઓ, બેનો,
દીકરીઓ, આટલાં કળશી માણસોથી ચોરી રાખી રહ્યો છે.
એવી તે કઈ ઇંદ્રપરી ઉતારવી છે? જા તપના હતા, પણ
પોતાની જે કક આમન્યા પુત્રે ઊભી કરી હતી તે જ
આમન્યા અત્યારે પુત્રને કાટકલા જેવી બની ગઈ. આપ
એ આમન્યાની બીંતને બેટી ન શક્યો. ગોપાળભાઈને ડર
હતો. નહીં એકઠી:આમન્યા ઉપર તો એણે પોતે જ પોતાના
વ્યક્તિપ્રજારનું ચણતર ચણ્યું હતું એણું બોલવું, એવામાં
એણું મળવું, મેળાપ આપતા પહેલાં સામા માણસને ચોકી-

પહેરાથી આંજી નાખવો, સામે સો ગોલ વેરી નાખે એ પછી પોતાનો એકાદ બોલ સંભળાવી પોતાના શબ્દોની જિંદગી કીમત અંકારી દેવી. સામે માણસ પંગમાં અટવાય તેમ રસ્તા વચ્ચે જીભો હોય એ છતાં દૂતરું પણ નથી એવી અદારથી એને લક્ષમાં લીધા વગર ચાલ્યા જવું, એ બધી ગોપાળભાની શેહની ચાલીઓ હતી. કોઈ પણ માણસ એનું વેણ વળોટે તો એટલામાં જ આ પ્રતિભાનું મોત હતું. મોટી ખીક પુત્રનો આડો શબ્દ નીકળવાની હતી. એ નીકળે એટલે ખેલ ખતમ થાય !

ખીજે મહિને દલબાઈ ડેલીમાંથી નીકળી એકલા સામેની ગામરસ્તા પરની આરાવડુ મેડી પર પધારી લેવરાવી ગયા. તે ત્યાં પાણીનું એક નાનું ગટફૂડું મુકાવ્યું. એક સાવરણી રાખી. એક માળા ખીંટીએ લટકાવી.

લાંબે કારણ પુછાવ્યું. કહેવરાવ્યું કે ‘આયુંવાળા ઘરમાં સંક્રમ્ય જેવું લાગે.’

મહિના પછી મહિના ચીતવા લાગ્યા તેમ તેમ આહાર વિહાર અને લૂગડાંલતામાં, સર્વની કાંચળા કે પાંખીનાં પીંજાં ભિતરી પડે એવી સ્થાભાવિકતાથી દલબાઈનું રંગીલાપણું ટપકતું ગયું લીલાગર, ફેરી, નીલગિરિની ચા, અને અત્તરનાં પૂમડાં, દલબાઈએ ત્યાગ્યાં નહિ પણ એ બધાં બજે પોતાની મેળે જ પોતાની સાર્થકતા પૂરી થયે સરીને ચાલ્યાં ગયાં. જતાં જતાં એકેય સાયખીએ તકરાર તરફાટ ન કર્યો.

પણ એ તો બહારનાં સાધન હતાં. દલબાઈનું બીતર

એવું જ રંગીલું રહ્યું. પાંચે મામ-સ્નેહીઓ સાથેની બેઠક ચાલુ હતી. હાર્યવિનોદ ચાલુ હતા. એ પાંચેને ખવરાવવું પિવરાવવું ચાલુ હતું. એમાં સાતમે આવ્યો હતો એક બાળક સુમન.

‘પોતાને બાવા બનવું છે તે છોકરાની ટંટાળ કોકને ગળે પહેરાવવી છે, એમ કે ?’

ફરી ન પરણનારા દીકરાને વા મારવા માટે જ બાએ આવું એક વાર કહ્યું. એ પછી સુમન, સુમનનું ઘોડિયું, સુમનનાં રમકડાં અને બાળોતિયાં, આ અઘાયદી મેડી પર ક્રમે ક્રમે આવતાં ગયાં. વાંક તો એમાં સુમન પર જ ઝોઢાડી દેવાયો. ‘શું કરું ? મારો ખેડ મેલતો નથી. આવો હરામતો હેડો થઈ બંધે એવી ખબર હોત તો સામું વ ન બેત. આ તો ચોંટી પડશે ! મારાં નિત્યનીમ વગ્યાવ્યાં ! હું તો પાછો આ ટેટામાં લપટાણો ! મારો તો હિમાલયનો દેડો રૂંધાણો.’

બાએ વિચાર્યું કે ‘આ હિસાબે શું ખાટું છે ? મર રમાડતો. નીકર સાવ હેલ્લે પાટલે બેસી બત. માયું મૂંડાવીને નીકળી પડત તો હું ક્યાં આડા આગળા દેવા પહોંચત ! બલેને ધુવે ગૂવાળાં ! એ તો માયા માયાનું કાસ કરશે.’

ગોપાળબા આવી આશા બાંધવાને વખતે પોતે પોતાનો જ ઈતિહાસ બૂલી બેઠા નહોતા. પોતે રાંડયા ત્યારે વય ખત્રીસથી વધુ નહોતું, પરણવાની ઉલટ ઇચ્છા હતી, પણ ત્યારે એને

એ હજારની કોથળી ઠાલગ્યા વગર કોઈ કન્યા દેનાર નહોતું;
 બ્યારે એ હજાર તો પાવણાં પાલુ એ દિવસે ધરમાં નહોતાં.
 વળી વાઘરણાં વેચનારી છૂપી ટોળીમાં બલ્યાનો નેરદાર
 વહેમ એના પર તોળાઈ રહ્યો હતો. આજે જો દલબાઈ ન
 પરણે તો એ જૂની કડવાશ આપના જીવનને અગાડી નાખે
 એમ હતું.

દાદાનો વારસદાર

અઠારેક વર્ષ પછીની એક જાણીતી વાત, ત્યારે એક ગાંડે ડમરાળાની નજીકના સુખી ગામને ઉતારે આવી છૂટ્યું. એમાંથી બિરતનારા બે બચ્યા હતા, એક વીસેક વર્ષના, નહિ પાતળા નહિ બહો એવો, સહેજ ઝીણી આંખોવાળો, વેશ્યોશકે વલિક તરીકે પરખાય એવો બુવાન હતો જે ખીજે એક રાત્રીનો નોકર હતો. ગાંડા સાથે ડમરાળાના બે શબ્દારી ધારડયા રજૂ પૂતો હતા. સવારીને ઓચિંતી આવેશ દેખાને ઉતારે માણસોની દોડાદોડ શરૂ થઈ ગઈ. ગામનો મુખી આવી દાખર થયો.

‘કમ મુખી!’ વલિક બુવાને ઠંકા રુવાખથી પૂછ્યું :
‘શું વિચાર છે ખેડુતોનો?’

‘પચાસમાંથી કોઈ સળવળતો નથી.’ મુખીએ જવાબ વાલ્યો.

‘બસ તો પછી, હાલો.’

‘પાકું છે ના ?’

‘પચાસે જણ હજી કાચું સમજતા લાગે છે !’

‘હા, છે તો એવું જ !’

‘તો પાકું કરી બતાવિયે, હાલો.’

‘સુખી, ગામ પસાયતા, ગાડામાં આવેલો દરબારી જખ્તી કરનાર, અને હથિયારધારી બે રક્ષક સાથે વલ્લિક જીવાન એ પછી જે શેરે જઈ ઊભા રહ્યા તેની અંદર એક ખેડુ, એક બાઈ, ને પાંચેક નાનાં મોટાં છોકરાં, આખી દુનિયાથી ડરતાં હોય એમ લપાઈ ગૂંચણું વળીને બેઠાં હતાં. એ ટુંડાળીની વચ્ચે એક માટીની કથરાટ હતી, કથરાટમાં તાણું ઠાણવેલ મગમકનું જીવાર બેળવેલ ભરડકું ટાકું થતું હતું તેની પણ રાહ ન બેઈ શકનાર એક છોકરું અંદર હાથ બોળીને દાઝરાથી ખૂમો પાડતું હતું.

સુખીએ અંદર જઈને ખેડુને જાણ કરી, ગાઆપ છોકરાંને લઈ ઊભાં થયાં. અને એમણે બહાર આવતાં કથરાટ પણ ઉઠાવવા માંડી.

‘એ ત્યાં જ લડે પડી,’ કહેતો જીવાન વલ્લિક ઉંચરમાં ઊભો રહ્યો ને ખેડુ કુટુંબ ખાલી હાથે બહાર ચોસરીમાં આવ્યું.

‘ત્યાં નાંદ, ફળિયામાં બેસો હમણાં,’ એ શબ્દો પણ વલ્લિક જીવાનના હતા. ટાકું ફેંદતી, છોકરાં ઉઠાડાં હતાં. એમણે ફળિયામાં જઈ તડકે બેઠાં બેઠાં હાથની મૂઠીઓ અગલમાં દબાવી.

‘હેં મા!’ એક ઓકરું પૂછવું હતું : ‘આપણને દાણા લૂગડાં દેવા આવ્યાં છે ને? ઓલ્યું એણે ઓઢેલ છે ઈ હું જ લઈશ, હો મા!’ ઓકરાએ વલ્લિક જીવાનના ગળા ફરતી પહેલી ગરમ શાલ દેખાડીને બખડાટ કર્યો.

‘મૂંગાં મરોતે, બાપુ!’ એકુ સ્ત્રી એટલું જ બોલી ચકી. પણ એમને પોતાને જ કાંઈક કૌતુક હોય, ચાલુ હાલતમાં થઈ રહેલ કાંઈ પણ ફેરફાર એમને મન પ્રોત્સાહન-કારી હોય એવું એમની શાંતિ બેઈને લાગે, કારણ કે એઓ ચૂપ બેઠાં હતાં.

ત્યાં તો ખેરડામાંથી એક પછી એક સ્ત્રી જ બહાર નીકળવા ને પેલા રાજના કારકુનની કલમે નોંધમાં ટપકવા લાગી : ‘એક મારાની કોઠી, એમાં મગ છે—આશરે ફટલા હશે, હેં મુખી? બોલો, ને પંચના બાઈઓ!—સત્તર શેર અધમાલુ હશે ના!—હાં, હવે મળૂસ તપાસો, એમાં એક થેપાડું—ભરત ભરેલું—એક કમખો—એ પણ ભરત ભરેલ—તથુ લીલી અટલસની આંગડી નાનાં ઓકરાની—બહાર નાખો એ બધા લખાયા. અંદર જિંડાણે જીએતે, હાથ નાખીને!—ઈ સ્ત્રીંધરીમાં શું છે?—બસ, સોપારી જ છે?—કંકુવાળી?—પાવલા બેળી છે—હશે પરણ્યાં તે દુની!—ઠીક ઠામડાં? એ ડાખારીયાં ખીઓ છે ના?—એક ખોત્રું—ચાર ગોદડાં—કાંઈ ફિકર નહિ, ગાભા હોય તો ગાભા, ઉપાંડો, એ વગર નહિ ચાલે—ઠીક, ચાલો કાલ્યમાં. બસ એક બેંસ ને એક પાડરુ—ઠીક, છોડો બેંસને, સાંકળ સોતી ઠોરી લ્યો.’

એકુ કુટુંબના સાતે માણસોની આંખો, વશીકરણના

આકરા મંત્રને જળે દોરવાય તે રીતે, મૂંગી મૂંગી પ્રથમ તેા પરજાળ પર વેરાયેલા ગાભા, ઠામડાં અને અનાજ પર ફરી વળતી છેવટે ભેંસનું નામ લેવાતાં ભેંસ પર ને પાડરુનેા ઉલ્લેખ થતાં પાડી પર ઠરેલી હતી. કાણુ જાણુ કેમ પણ એઓ આ તમામ ક્રિયાને માત્ર તમાશા-રૂપે કે થોડીવારની મસ્કરી-રૂપે નિહાળી રહ્યા હતા. પણ જેવાં એમણે ભેંસ ને પાડરુ કોઢવની બહાર સાંકળે દોરાઈ જતાં દીઠાં તેવું તેા સાતે જણાંએ એા - હો - એા - એા -' એવું એકસામટું પોકરાણુ પાડયું.

વચ્ચિક જીવાનને પ્રથમ તેા આ સામટું પોકરાણુ પહેલેથી રિહસાંલ કરી રાખ્યા જેવું લાગ્યું. એ હસ્યેા. હસતા દાંત એક પળમાં હોઠની પાછળ આડશ લઈ ગયા. અને એ ગાભા, ઠામડાં, ભેંસ તેમ જ પાડરુનું સરખસ દોરી પોતે ઉતારા તરફ આલ્યેા ત્યારે ગામડામાં છોકા ખેસી ગયેા.

અરધા જ કલાકમાં ગામના પચાસ ખેડૂતો એને ઉતારે હાજર થઈ ગયા અને પાધડી ઉતારી બોલ્યા : 'સુમનભાઈ શેઠ, હવે બસ થયું. અમે ખડ ખાધું. હવે અમારી કોઈની આબરૂ લેશો મા ભલા થઈને, તમારું ચડત લેણું તમે કહો એ રીતે ચૂકવી આપિયે છિયે.'

'તો લાવો ઝટ, હાજર કરો. મારે મોઢું થાય છે.' જીવાને કેવળ ચાનો પ્યાલો માગ્યો હોય એટલી હળવાશથી કહ્યું.

સાંજ સુધીમાં તેા એનું ચડત લેણું પાઈ થે પાઈ વસૂલ થઈ ગયું, પોતાની જમીનનાં વાડીઓ ને ખેતરો એ

જ દિવસે ખીબ્બ ત્રીબ્બ ખેડૂતોનાં નામ પર કરી નાખી એ ફેરફારથી કાણુ રાજી પડે છે અને જમીન પર કરેલી કાની મહેનત ફેકટ જાય છે એની કાંઈ પણ પરવા એણે રાખી નહિ.

‘માઘાએ ખેડી ખેડીને ઈ પશિયું ગાદલા રાખું કર્યું’તું,
હો સુમન શેઠ’

‘પદમે તમારી જમીનની આશાએ તો મરતો મરતો
ય બિભો’તો.’

‘વશરામે આર નવા ગોધના તમારી વાડીની આશાએ
સંધી પાસેથી પરમ ને દહાડે જ લીધા, બાઈ!’

‘ડીક કર્યું, મારે ગામનો મદ માપી લેવો છે.’ એટલું
કહીને એ છાંયો કરેલ ગાડે ચડીને ડમરાળાને કડે પડ્યો,
ગાડાની આગળ ને પાછળ એકેક બંદુકારનો બંદોબસ્ત
હતો, ગામના પાદરમાં ખેડૂતોનું દૂંગ ઊંચું હતું. અખરમાંથી
ગાડાને નીકળતું દેખીને ચૂપાચૂપ ખે પાંચ ખેડૂતોએ એક-
બીબ્બને કહ્યું : તું કરઈ ને ?’ ‘ના, તારું કામ,’ ‘હૈક, તે
માથે લીધું’તું ને ?’ ‘લીધું’તું, પણ હવે કાંઈ ને.’

પોણાસોએક ધીંગાં, લોખંડી શરીર એમ ગુસપુસ
ઠરતાં બિલાં ચઈ રહ્યાં, અને ગાહું ચાલું ગયું. સુમનચંદ્રના
પેટમાં એ ધીંધરને બેઈને પાણી પણ હલ્યું નહિ. એની
ટેવ પ્રમાણે, (એને પોતાની આબુઆબુની પરિસ્થિતિ બેખમી
હોય ત્યારે મળું ખંખારીને બેરથી ચૂંકવાની ટેવ હતી) એણે
એક આબૂ ચૂંકી નાખ્યું.

राते बोर जर्धने जेणे पोताना दादा गोपाणबाने हिसाय आष्ये तेमां इपिया अहीसो प्रतापगढना मामलत-दारने चूकव्यानी वात हती. पयसि इपिया जर्पती करवा आवनार कारकुनने आष्या हती.

‘आसुं.’ पोळोसो! वर्षना लाजे प्रसन्नता आतावी :
‘आडी साधु जन्हे जमीन आवा नहि आपे काई.’

दादा अने पौत्रनी वचने जर्पती विषेनी विगतवार वात आलती हती ते दरम्यान जेक पन्नास वर्षीया माणुस त्यां इरतेह कते. जेणे जेक घातियुं पडेयुं हतुं ते जेक पनियुं जेणुं हतुं. अहन पर पासाजडी हती. जेना भाथा पर स्वच्छ टाक हती, गोपाणबाना आ शब्द जेणे सांज-प्या हता. ‘साधु जन्हे जमीन काई आवा नहि आपे.’ सांजणीने जेनुं भों मलकायुं हतुं. लुवाने जेक गरीज जेइतने बोर हरी करी ते वृतांत पणु जेणे शंतिथी सांजण्या ज्यो, पणु जे उडी अहार पोतानी अजायदी गेडीजे आढ्यो गयो. जे हता सुमनचंद्रना पिता ते गोपाणबाना पुत्र दलभाई पोते ज, जेने आपजे अहार वर्षीथी जेणण्या छे. सुमनने भोटा हरीने जेणे पिताना जमां पाछे सोप्ये छे. पोते ते गेली असली अंगडीमां, उडीती अहार ज रहें छे.

राते आषी सुमनचंद्र दादांनी साथे पाणु करवा जेडा. दादा अने पौत्र जन्नेना पाटला पर भोटा भूमचामां जमवानुं पीरसाणुं तेमां दोड शेर हूधना भोटा इतरा अने

ધીની ભરેલી અકોરક વાટકી મૂકવામાં આવી વતી. ગોપાળ-
ભાએ ખીચડીમાં નાખતાં વધેલું ધી દૂધમાં રેડીને પ્રાશન
કર્યું. સુમનચંદ્રને વારસામાં દાદાનું શરીર સાંપડ્યું હોઈને
દૂધ-ધીનો આહાર મોટો હતો, પણ એ રાતે ધીની વાટકી
તરફ એનો હાથ ગયો જ નહિ.

‘ધી ખાઈ જ, એલા! ધી કેમ નથી ખાતો?’
ગોપાળભાની નજર મઝ.

‘ના, પેટમાં આદી છે.’

‘અરે મૂરખ, આદી માથે તો ધી ખાવું જોઈએ.
ખાદી તોડી નાખે.’

‘ના, આજ તો નહિ પચે, દાદા.’

‘ઠીક, આંધ લાવ વાટકી.’

પોતે આખી વાટકી ચાટી ગયા અને હાથ ધોઈને
માથે, મોંચે, કાંડે, કાણીએ, ધીનું ‘સ્પન્ડિંગ’ કરી નાખ્યું.

વાળુ દરમ્યાન સુમનચંદ્રે પૂરા તોરથી હકીકતનું
નિવેદન કર્યું હતું. એ આ પ્રમાણે હતું: ‘મામલતદાર
નવો આવ્યો ખરેખરે, દાદા! એટલે મારી આગળ સહની
પૂંજડી થાતો’ તો. પ્રતાપગઢ જઈ હું તો ઘોડો જ એને
ધેર હાંકી ગયો. માણસ કહે કે સાહેબ પૂજામાં બેઠા
છે. હું બેસી રહ્યો, પણ સાહેબની પૂજા ખૂટે નહિ. દોઢ
કલાક રોકાણો. પછી તો મેં ઓરડામાં સાહેબ પૂજા કરતા
હતા ત્યાં જઈને એના દેવ સહજનંદની છાંપી પડેલી તેની

સ-મુખ જ એ લીલી નોટ ધરી દીધી, પછી તો એણે પૂજા તરત સંકેલીને જપ્તીના કાગળ પર મતું મારી દીધું.

‘હ-હ-હ-હ’ ડોસાએ હસીને કહ્યું : ‘કાષ અમલદાર પોતે ખાય, કાષ અમલદારની ખાયડી કાપડા તરીકે ખાય, કાષ અમલદારના જેવ ખાય. આપણે તો જે કાષ ખાતું હોય તેને ખવરાવિયે બેટા !’

વાળુ કરીને જાને બેઠકે આવ્યા ત્યારે નજીકનાં ગામડાંના બે ત્રણ વેપારીઓ આવી બેઠા હતા. એમને બેતાં જ ગોપાળભાએ પૌત્રને કહ્યું : ‘કાલ આ ત્રીકમજીને લઈને તારે પ્રતાપગઢ જવાનું છે. ટપેદાર ત્રીકમજીનું ને એના બેકુનું ચોળીને ચીકણું કરે છે. એમ થાશે તો તો વાણિયાના દોકરાના રોટલા ગામડે ગામડે ટળી જશે. બાળજો એનું મોઢું પચીશ પચાસે. અને આ રાયચંદનું ચોલી ધાંચણુ લોઈ પી રહી છે, સક્કમાન બેકુની ચંડવાળ. નામામાં કાંક વિગતફેર થઈ ગયો હશે એમાં તો કોરટે ચડી છે. નાથો વકીલ પડખે ચડી ગયો લાગે છે. કહેજો જઈને કે કોડા, કાગડો કાગડાની માટી ખાય કે ? વેપારીનાં દીકરો બીકીને વેપારીનું જ પેટ ફેડવા બેટા છે ? ન માને તો પછી ન્યાયાધીશ સુધી ડોકાઈ આવજો. બેવડે દોરે કામ રાખવું; કેસ પણુ લૂલો કરાવવો, અને ન્યાયાધીશને તો નોતરું જ દઈ આવજો કે રૂપાવાવતી જત્રાએ આવે, ને રોટલા ખાવાનું આંહય જ રાખે. એનાં કોક સગાં આવ્યાં તો હશે જ ના ? જત્રાનો પૂરો ચરસુડો છે નાગર. રોજ તો રોજ કહિયે આવે. એ તો આંધ આવશે ત્યારે ચૂરસું જ એનું મોઢું ભાંગશે. કીક, હું ત્યારે બીંધી જઉં છું.’

લા ગયા પછી ત્રણે વલ્લિખાને લઈ સુમનચંદ્ર ખેડો; દરેક ક્રિસ્તાની વિગતો સમજી લીધી; કહ્યું : 'આટલું બધું ત્રણેનું ખોદું ?'

'જે તો, ભૈસાબ, એમ જ;' ત્રીકમજીએ કહ્યું.

'આમ ક્યાંકથી ચલાવવું ધાયું છે ?'

'ગામરતી પપૂડી છે આ તો ભાઈ.' રાયચંદ પશ્ય માની ગયો; 'તમારો વરીયો છે, તમારી હાક લાગે છે, એટલે વાણિયા રણા ખાય છે પેટિયું.'

'પેટિયું ? કે પટારા ?'

'એમ ગણો તો એમ' રાયચંદ કહ્યો.

'હવે લાંબું નહિ આવે, હો, ત્રીકમજી કાકા, ને એકાએક ભીંસાઈ જશે વાણિયા.'

'બલિયે છે, એટલે તો ઊંકાડીને અંગ્રીજી બણાવવા મંજા છે.'

'ઈ તો ભાઈ, જે તારું ઘરે તે અમારાં ઊંકારાનું ઘરે.'

રાયચંદ શેઠને બ્રા સુમનચંદ્રને કહેજે પડ્યો. એ પછે કણ બિનરતાં એણે કહ્યું : 'મારું પણ આજ કહેડી રહ્યું છે, રાયચંદ મામા! હવે આખરતાં ઇંગરાં ડાલે છે. હવે અટ સરલો કરિયે આપણે સૌ, ઊંકારાએતે તો બહાર કાઢિયે આ નરકમાંથી.'

'ઈ જ કરી રહ્યા છે, ભાઈ! મોટાએતે તો દેશા-

વર ધરેલી પણ દીધા છે. એ પાંચ વરસ અમારી બાજુ સાચવો, વધુ તો અમારાથી પણ ખેંચાશે નહિ.’

‘મને એટલું ખેંચાવાની પણ આશા નથી. ઠીક, હવે સૂઓ.’

રાતે જાપાળલા સતા પહેલાં પાણું શેર કઢેત્ર હૂંધ ગટમટાવી જઈને શાંતિથી ઢોલિયામાં બેઠાં—માળા ફેરવી અને પછી પૌત્રના વિચારે પ્રસન્ન બનતા બનતા કાગળીદરમાં લહેરાવા લાગ્યા. ખેતે કરેલી જમાવટને માથે સોનાનું ઘંટું ચડાવનાર પૌત્ર સુમન, એ એના જીવન—સાફલ્યની પરાકાષ્ટા હતી. સુમન બે ન હોત તો શી ગતિ થાત ?

સુમનમાં પોતાની કંટાઈ, દરકાઈ અને વટનો વારસો જોઈ નીકળ્યા બદલ ડોસાએ માળા ફેરવતે ફેરવતે પોતાના ઇષ્ટદેવનો વારંવાર પાક માન્યો.

ત્રણે મહેમાનોને સુવરાવીને સુમનઅંદર પોતાને ઝોરડે ગયો ત્યારે એના માણસે આવીને ખચર આપ્યા : ‘બાપુજી તો ઢોઢારમાંથી ગાડું લરાવે છે.’

બાપુજી એટલે ફલલાઈ.

‘શેનું ?’ સુમનઅંદરે વિના આશ્ચર્યે પૂછ્યું.

‘એક ગુણ બાજરાની, એક ગુણ બરની, એ બીલી જાળ, પચીસ હાથ પાણુકોરું, બીજી સટરપટર ધરવખરીની ચીજી.’

‘ક્યાં મોકલે છે ?’

‘રણચળી.’

‘ઠીક, ખીલ એક ગુણુ વધુ ચડાવી ઘો ગાડે. ને એક બેડચ બડા સાડલાની પણ મુકાવજો ભેગી. કહેતો નહિ આપુજીને કે મેં મુકાવ્યું છે. ક્યારે મોકલે છે?’

‘પરાદિયે. પોતે પણ જોડે જવાના.’

‘સારું. સાથે કાણુ જાય છે?’

‘કાઈને લઈ જવાના નથી.’

‘ઠીક, ખુમાણુશંગને કહેજો કે ઘોડીએ ચડી પાછળ પાછળ જાય, છંટો રહે, ને ભેગી જોડાળી રાખે, દારૂગોળી ન હોય તો કાઢી દેજો.’

ગોપાળલા ઊંઘી ગયા હતા ત્યારે સુમનચંદ્ર પોતાની મેડીએ બેઠો બેઠો પોલીસના ઉપરી પર એક અરજી લખતો હતો. એમાં એક રિવોલ્વરની અને એક કારતૂસવાળી અંકુની માગણી હતી. કારણમાં જણાવ્યું હતું કે અમારે ત્યાં જોમની જમીનો મંડાણમાં છે તે ગરાસિયાઓ અવાર નવાર જસા મોકલે છે, અસૂર સવાર ખેતરો ભેળાવે છે, અને અમારા ખેડૂતોની લાત લઈને સીમમાં જતી પાઈઓને કનડે છે.

એ લખીને પોતે પ્યારી પર મકવા ગયે! ત્યારે પાછળના વાડામાં બિભેલી એક બેંસ જોરથી લાંબરતી હતી. પોતે ઝોળખી : રણચળીથી જમીમાં આણેલી તે જ બેંસ !

‘એલા કાળુ !’ એણે ગોવાળને ખૂમ પાડી : ‘આને કહ્ય નીરી છે ?’

‘હા બાઈ.’

‘ત્યારે કેમ ભાંભરે છે ?’

‘ખાતી નથી.’

‘છાહટિયો નીર. રજકો નીર.’

‘નથી ખાતી’

‘પાણી પાયું છે ?’

‘ન પીધું.’

‘આમ કેમ ભાંભરે છે ?’

‘એ તો બાઈ, સાંજુની ખાંખરડા છે છે.’

‘મેં તો હમણું જ સાંભળ્યા !’

ગોવાળે જવાબ દીધો નહિ. સુમનચંદ્ર શરમાઈ ગયો. કામળ લખવામાં એ મશગૂલ હતો તેથી ભેંસની ઉમ ચીસો પણ સાંભળાઈ નહિ !

ગોવાળ બોલ્યો : ‘બેચાર દી તો એને એવું રેંશ ભાઈ, પછી આ ધરને હળી જશે.’

‘ઠીક કહીને એ સૂતો, ઉંઘ તો સારી આવી મઈ, પણ વચ્ચે વચ્ચે જગી જતો ત્યારે ભેંસના ભાંભરડા કાનમાં રેડાતા. બેઉ કાન પર અકકેક બાલોશિયું દબાવીને એ બીધો.

બે દરયોની સમસ્યા

અનાજ અને બીજી વસ્તુઓથી ભરેલ ગાકું પરોઢિયે રણુથળી ગામને ફેડે ચાલ્યું જતું હતું અને દલભાઈગાડાની બાજુએ બાજુએ પગે ચાલ્યા આવતા હતા. હાંકનારને ખબર હતી કે દલભાઈને ગાડામાં ખેસી જવાનું કહેવું વ્યર્થ છે. મોંમાં દાતણનો જાડો ફૂચો ચાવતા ચાવતા એ હળુ ક્ષિતિજ પર આથમતી 'હરણ્યુ'ના છેલ્લા બે તારા પર તાકતા જ આવતા હતા. ગાડીવાનને ખબર અપાયા વગર પણ ખાતરી હતી કે દલા શેઠ આ બધા સરંજામ રૂપાવાવની જગ્યામાં પહોંચાવવા લઈ જાય છે, અને એ લઈ જવાનું કારણ પણ એણે કલ્પી લીધું હતું એટલે એણે વાત પણ ચાલુ કરી :

'રૂપાવાવનો પરચો તો બધાને માથે હાજરાહજૂર છે, દલભાઈ, પણ આપણે ખોરડે તો મજરંગની અઢકી મે'ર છે; નીકર કાલનો મામલો તો લઈને મથે વસમો ઓછો હતો ! :ણુથળીના કુલહોલ ખેડુ ફરન્ટ થઈ ગયાંતા. આજ-કાલ ખેડુલોકનો માઠો દા'ડો ખેડો છે. અઢાર-વીસ વરસ

મોરુડી વાતુનાં તો આજ સોણુલાં જ રહ્યાં. ખેડૂતો પેટના દીકરા જેવા હતા તે આજ દૂધ પાઈને સાપ ઉઠેર્યા જેવા બન્યા. ચોર ચોરના દીકરા ! ચોરટાવેડા અને છિનાળાં—એ ૫ વાતે ખૂરી દાનત થઈ ગઈ, આપુ ! નીર નવાણે ગ્યાં ને ધરમ ઠેકાણે ગ્યાં; નીકર ગોપાળલાને કાઠારે જાણે ગંજ દાલવી જનારાઓ આજ જપતિયુંના બેડા ખાવા જેવા ઊંધા ધંધા આઠરે કાંઈ ? દાનતચોરના હવાલ પણ પછી દેવા ઘાય ?

હાતણુનો ડાંચો ધીરે ધીરે મોંમાં ફેરવતા દલભાઈનું દિલ આ ગાડીવાનના પ્રજાપથી દુભાતું પણ નહોતું, રીઝતું પણ નહોતું. એ દાલકા પૂર્વેની પરિસ્થિતિમાં આવેલો પલટો એને આઘાત કે ઉત્પાત પહોંચાડતો નહોતો. વહુ ગુજરી ગયાં ત્યારથી દલભાઈ જમાનાના નાટકના માત્ર પ્રેક્ષક જ રહ્યા હતા. પિતા ગોપાળલા થું કરે છે એ એણે નિર્મમ નજરે નિહાળ્યા ક્યું હતું, આવડા નાનકડા કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવાની કાઈ મુશ્કેલી નહિ છતાં જમીનો પર જમીનો મંડાણમાં લેવાની પિતાને શી જરૂર પડી છે એ એને સમજાયું નહોતું, પણ કાઈ કાઈ વાર એને કલ્પના ચતી કે ધરતી તો મા છે, માશક નથી; ધરતીને બચમાં જ લીધે જનાર માણસ એનો ભોગી છે—અનાચારી છે; પણ આપુને વરસોવરસ વધુ ને વધુ બાથ પહોળાવવી કેમ સૂચતી હતી ? ખાનું અવસાન બહુ જ જીવાનવચે થયું એની તો આ અતૃપ્ત વાસના નહિ હોય ? ખીજ વાર પરણવાની બેગવાઈ ન પામનારો પિતા અતૃપ્ત હતો માટે તો પૃથ્વીને આઝવા દોડી રહ્યો હોય !

હશે, પણ મારા સુખનું શું સમજવું? એ તો મારાં પુસ્તક છે, મારું લોહી છે, મારો ઉભર છે. એને આજ આ શી ઘેલછા લાગી કે મારો છાંયો સરખો! એ લેવાને બદલે મારા પિતાના જ રંગે રંગાઈ ગયા? જમી વિના ખીન્ને ધા નથી કરતો; અમતદાગેને તો ખરીદીને ખીસામાં મૂકી રહ્યો છે; દયાનો તો દુશ્મન છે; ગરીબોનાં ઘર પર કડીઓ કરતાં કાળજી કમપતું પણ નથી; તકડો તો એક એકથી ચડિયાતાં ગોડવી કાઢે છે; ને આપુને એ લે કેલકે દી કાકું ખૂબ પણ કરતાં નહિ થડકે એવો સમય આવે કદાચ! આ વંજ-વેડે હવે પછી વળી ક્યાંક ક્યાં એસશે? દેવ બાણે.

પ્રલાત પડી ગયું હતું. માખીઓના બહુબહુટ સંભળાયા અને ગાડાની સાથે સાથે ચાલતા દલલઈએ બળદોને માથાં ધુલાવતા. તેમજ પૂછડાં ફોળાવતા હતા. એક બળદનું કાંધ ઝોલાણું હતું. પોતે પોતાનું ફાળિયું લઈ ચાલતે ચાલતે બળદની માખો ઉડાડવા માંડી.

‘માણું ક્યારે કાંધ ઝોલાણું હશે આનું?’ સરમિદો ગાડીવાન દલસાઈના ગર્જિત ઠપકાથી બચવા અજાણ્યો બન્યો. એને ખચર હતી કે ખીજી કાઈ પણ વાતમાં રસ ન લેનારા દલસાઈ ડેડીનાં ઠોંઠાની બગાંઓ ને ઈતડીઓ વીણતાં ચૂકતા નહિ, ઠાકાયેલ ચામડા પર ફિનાઈલનું પોતું મારતાં વાસરતા નહિ, પાદર પડેલા પૂંજમેલ ઠોરને પણ પોતે ચાર જણને ભીલા રાખી બેઠું કરતા, કૂતરે ચૂથેલ ગવેકું પણ એના હાથની સારવાર પામતું. આવી કામગીરી બળવતા બળવતા દલસા ટોળે વળેલાં લોઠાને ફક્ત એટલું જ કહેતાં કે—

‘जल विनानां छे, बाछी ! जल विनानां छे.’

अस, वधु उपदेश अये कही करता नहि. जेजने तगिये जेने जेने अये मोटा नाण ने दोढां जडावेदां लुअे, तेने पयु धरती परनी झडीअो अतापीने आटलुं जे कडे के ‘जल छे जेने ? जल दोढां तेने आ जवडां तेने शुं कहेत, हे जेठसर ?’

जोभासे डाछी जेहु तोतीग नवां जोभाछ परभाथी विधोतरी भूढतो आब्यो जतो होय तो जोभो राभीने पहेवां तो जेय परना कृषा केंडवा अतावे, ते पछी कडे; ‘जेने जल होत तो ? तो रात के नहि ? हे माघवानण ? अे तरछां राड पाडत, हो बाछी ! जेवी कणी राड पाडत तो ते तारां तमरां जे ओझापी हेत.’

आवा संस्कार गामलेछाने पानार दसआछथी शरमा-बेयो गाडीवान रजुपणीने पाहरथी आशेआर जे गाहुं इपावाव हांक्वा लाग्यो त्यारे दसआअे कलुं के ‘सीधुं गाममां ले गाममां.’

पाहरमां अे जलु जेडा हता तेने पेते डांछक पूछ्युं, अेटले अेक जलु आगज आब्यो अते गाडाने अेक गलीमां होरी जयो. त्यां जोले, दसआअे अे जे धर पूछ्युं हतुं ते अताअ्युं.

‘आ इणीमां ले,’ जेवा शेठ-शुद्धोथी गाडीवान छोलीओ पडी गयो.

ધર બતાવનાર માણસે ખૂમ પાડી : 'રતના, એ રતના, આ'રે તો મર. શેઠ આવ્યા છે.'

ઝોસરીમાં બેઠેલાં છોકરાં શેઠ આવ્યા છે એવું સંભળતાં, અને આ ગાહું વગેરે બેતાં જ અંદર પેસી ગયાં, અને એને આપ રતનો ધરની બહાર નીકળી આધાની જેમ ઊભો રહ્યો.

'તે' આમને ઝાળખ્યા, રતના ?' પેલા, ધર બતાવવા આવેલ માણસે કહ્યું.

'આ તારે ઘેર કાલ કડી કરી ગ્યાને, એ સુમન શેઠના આપુ.'

એકુ રતનો, જેના કડિયાને આયો નહોતી, તે આંખો તાકીને વગર બોલ્યો ઊભો થઈ રહ્યો. એની આંખોમાં ભભક હતો. એ કંઈ સમજ્યો નહિ.

આયડી બહાર આવીને ગોલી ઊડી : હેં આપુ. હવે આકી શું ર્યું છે તે પાછા લેવા આવ્યા છો ? એલ્યા ગાલા બે ચાર છે ઇયે લઈ જવા છે ?

'ના આ !' છોકરો બહાર આવ્યો, તેણે કહ્યું : 'મારી નવી આંગડી નહીં દઉં કોઈને.'

ત્યાં તો નાની છોકરી પોતાની એક ફોટલ ધાધરી પડી હતી તે છાતી સાથે કચકચાવીને ધરમાંથી દોડતી, દલબાઈ ઊભા હતા તેને દેખી ચીસ પાડીને ભાગી : 'નૈં દઉં, નૈં દઉં.'

દલબાઈએ એને પંપાળવા અડકવા હાથ લંબાવ્યો ત્યાં તો એ છોકરીએ તીણી ચીસ નાખી.

દલબાઈ સનમુન બિભા રહ્યા. ઘડીબર તો એની અકબ્ર ચાલી ગઇ. પછી એને શબ્દો ન સૂઝ્યા, છેવટે માંડ માંડ એણે કહ્યું : 'રતના, બાઈ, આ ગાડામાંથી બહુ ઉતારી લે.'

રતનો! પણ કંઈ જામન્યો નહિ. એ ન હસ્યો કે ન ચલ્યો. પણ એની વહુ જરા પાણિયાળી હતી તેણે કહ્યું : 'આપુ! અમારે કાંઈ જોતું નથી. અમને આંઈ પડ્યાં રેવા શો. અમને ગોટે ચડાવો મા. અમને સાચા ખોટાનું કથુંબ જ્ઞાન નથી રયું.'

ધણી વારે ગામના ખીજા લોકોએ આવી દલબાઈને મદદ કરી ત્યારે માંડ તરતનાને ને એની વહુને ગળે ઘૂંટડો બિતર્યો, કે આ શેઠ જો કે છે તો સુમન શેઠના આપુ, પણ ધરમાં છે, દયાળુ છે, કથું કારસ્તાન કરવા નથી આવ્યા, કાંઈ ગોટા કરવા નથી આવ્યા. પણ તમને ધરમાદો દેવાજ આવ્યા છે. છતાં રતનાએ ને ઘેરીએ પોતાને હાથે તો કાંઈ ઉતારું જ નહિ. ગામ લોકોએ ગાડાની ચીજો ઉપાડી ઉપાડીને એના ધરમાં મૂકી.

એ તણુ દિવસ સુધી તો રતનાને એ ચોરીનો માલ હોય એવું લાગ્યા ક્યું, વાપરવાની હિંમત ચાલી નહિ, પછી જાનાંમાંના છોકરાંને ખવરાવતાં થયાં, ને લાંબે દહાડે પોતાને માટે વાપરવાની હિંમત આવી; છતાં હૃદયમાં ઉપકારનો ભાવ તો હજી બહુતો જ નહોતો. ચોરીનું વાપરતાં હોય એવો ભાવ એમને પકડી બેઠો.

આ રતના ખેડુના ધરતી સામે એક ધર્મશાળા હતી. તેની મેડીની આરીએ એક કન્યા ઊભી હતી. આગલી સાંજે પણ ત્યાં ઊભી હતી. એને હસવું આવતું હતું. કાલે આ કુટુંબને જે લૂંટી ગયો હતો. તે પોતાનું વેવિશાળ કરેલો ડમરાળવાળો સુમનચંદ્ર હતો અને આજે પાંચ જે મદદ કાલવે છે તે એનો જ બાપ છે! કેરાળી ગામની હેમાણી કન્યા ત્યારે આ ધર્મશાળાના મકાનમાં રાતવાસો રહીને પોતાના પિતરાઈ ભાઈ અને ભાભીની જોડે ગાડામાં ખેડી ત્યારે એને એના ભાઈએ આ બધી બાબતનો સ્કેટ કર્યો. વિમળા દલુ સોળેક વર્ષની હતી; લાંબો વિચાર કરી શકતી નહોતી. પણ પોતે જે જે દરચો નજરો નજર દીઠાં એમાં એનું મન અટવાઈ ગયું. એણે ભાવી સમરાને સાધુ જેવા વેશે જોતાં પહેલી પળે તો અણગમો અનુભવ્યો હતો. પોતાને એ વર્ષ પછી કોને ઘેર જવાનું હતું? કસાઈને ઘેર કે વેરાળીને ઘેર? એટલા સાદા તરંગ પર એની હૈયા-નાવડી અફળાતી હતી ત્યારે ધર્મશાળામાંથી ઊપડેલું ગાડું પાદરમાં બરાબર પેલા વેરાળી ડમરાળાવાળાના ગાડાની લગોલગ આવી ગયું. દલભાઈના ગાડાના બગદ અવેડે પાણી પીતા હતા અને પોતે ફૂવાના થાળા પર ખેસી કેરાળા કરતા હતા.

‘ક્યા ગામનું ગાડું?’ દલભાઈએ તો સદજ જ પૂછ્યું. એની નજર ગાડાના બળદના ડાંધ પર લાગી ગઈ હતી. એક બળદોને કમડાએ ઠાલ્યા હતા. ધોંસરું લોહીમાં રંગોળાતું હતું. પોતાને જવાબ તાળનાર ગાડાખેડુને એણે

કથું : ‘આમ તો જો. આને છુલ હોય તો ? આ ધોરી તને શું કહે ? હેં માધવાનળ !’

જીવાન ખેડુ-પોતે માધવાનળ એવા ઈશ્કીના નામે સંબોધાતાં અને બળદોની દક્ષાને ટાણે સાંભળતાં સરમાઈ ગયો, તેટલામાં અંદર ખેઠેલાં ત્રણ જાણીમાનો જીવાન વણિક નીચે ઊતરી અને દલલાને ‘જોગોપાળ’ કહી પોતાની ઝાળ-ખાણ આપવા લાગ્યો.

‘ઓહો ! હેમાણી !’ દલલા પોતાના વેશાઈના સગા મોડાભાઈના પુત્રને મળતાં મોલી ઊડ્યા : ‘આંહી ક્યાંથી ? શીદ જાવ હો ?’

‘ક્યાણવ, મારી છેડાછેડી છેડવા. વિમળા પણ મારી જોડે છે.’ એમ કહીને એણે પીઠ ફેરવીને ખેસી ગયેલી બહેન પ્રત્યે નજર ચીંધાડી.

પોતાના ભાવી પુત્રવધૂને પકસર નિદાળવા ઉપરાંત વધુ દરો રસ અતાવ્યા વિના દલભાઈ વળી પાછા ગાડાખેડુ સાથે વાતે વળગ્યા : ‘પશુ છે, મૂંગા છે, ફિનાઈવનું પોતું ફેરવિયે, તમારા ખેડુના તો કંધોતર કહેવાય, કમાઉ દીકરા કહેવાય. કાસનાં પેડાંને ને ગરેડાંને તેજ ઊંધિયે. કિચૂડ કિચૂડ બોલે ત્યારે મજા ન લેવાય. ત્યારે તો એમ જાણિયે કે ધોરીને ક્યાણવ વધારે પડે છે.’

એવું એવું કહી, પોતે ડમરાળાને પંથે પડ્યા, અને વિમળાને એક નવી જ સમસ્યા સોંપતા ગયા; સસરાને શું હું અણમતી દર્ષિ ?

ધર્મસ્થાનકો

રૂપાવાવના મહાંતની ગાદી પર કાળી ઘાટી દાઢી-મૂઠાળો એક જીવાન છેલ્લાં એએક વર્ષોથી એટો હતો અને આ પંચકમાં ત્યારથી બહારવટિયા લૂંટારાને માટે રૂપાવાવ માના પેટ જેવું બન્યું હતું. આ પ્રદેશમાં છૂટી છૂટી ત્રણ મોટી જગ્યા હતી : એક ભીમગદાની જગ્યા, બીજી દેવપીપળની જગ્યા, અને ત્રીજી રૂપાવાવની. ભીમગદાની એક લાખ જેટલી આમદાનીના માલિક ભેરવગરજી નામના મહાંત લાંગ, માંજે, દાર અને કાગિનીમાં ગળા સુધી ગરકાવ હતા, અને એના સરીરે પૂર્ણ પંદત્વ પ્રાપ્ત કરી કાઢ્યા પછી એણે ત્રીજી વાર લક્ષ કર્યું હતું. દેવપીપળના મહાંત દૂધાધારી તરિકિ પંદરેક વર્ષ પુજ્યા પછી એક આહિરે એનું ખૂન કરી પછી ઘેર જઈ પોતાની સ્ત્રીનું નાક છેક કપાળના લાગથી તે હોઠ સુધી વાઢી નાખ્યું હતું એટલે એ એ બનાવેતો તાળો મળા રહેતો હતો. આખા પ્રદેશમાં જેના રૂપને જોયા ગઢોતો જડતો એવી એ આહિરાણીને આ શિક્ષા આપતી વેળા

ધણીએ કહ્યું હતું કે હવે વલ્યાત લગીનાં દામતરખાનામાં ફરી વળજે, રાંડ, તારે કપાળે ય આમડી રહેવા દઉં તો દામતર નાક સાંધી શક ને ! - તે પછી દેવપીપળ ઉપર જપ્તી વહીવટ ચાલતો. અને ત્રીજી આ રૂપાવાવની જગ્યાના દેવતાઈ સતને તો એવો પ્રચાર ચાલુ હતો કે છેક મુંઝઈ મદ્રાસમાં રહેતા આ પ્રદેશના વેપારીઓ તરફથી સાકર ચોખા અને તૂરદાળનાં નનામાં વેગન પછી વેગન આવવાં ચાલુ રહેતાં. અને તેમાંથી મેડીઓ પછી મેડીઓનાં મધન ઉમેરાયે જ જતાં હતાં, જગ્યાની મહેમાનીને! કોઈ જોટો નહોતો: મહેમાન ગમે તે હો, કોઈ પૂછતું નહિ કે તું ક્યાંને છે ને કેટલા દિવસથી આવ્યો છે ને હવે તારે જવું છે કે નહિ. મહેમાન ગમે તેટલા હો, ચૂક્યો ઉપર રસોઈનાં રંગાડાં છીકલ્યા જ કરતાં. એ હતી ફક્કડની જગ્યા, એટલે મહંતાઈ એક અગર ખીજ એલામાં ઊતરતી. રાજના અમલદારોને જે વધુમાં વધુ 'આચમન' ચખાડી શકતો તે એણે મહંતાઈ પામતો.

'આચમન' આપવાની આજતમાં રૂપાવાવના મહંત અને ડમરાળાના શેઠ પુત્ર સુમનચંદ્ર વચ્ચે હમેશાં તીવ્ર હરીફાઈ ચાલુ રહેતી. અંદુક રિવોલ્વરના પરવાના મેળવવામાં પાલુ બન્નેની અરજીઓ પોલીસખાતે હોડ કરતી અને બંને જણા વચ્ચે એક વિશેષ સમાનતા હતી: બેમાંથી એકે ય જીજી વળતે હથિયાર ઝાલતો નહિ; એ જીમ્બેદારી તેઓ પોતાના પગારદાર માંજીસોને જ સોંપતા. બંને વચ્ચે સારી બાઈમિંધી હતી. સુમનચંદ્ર આવે ત્યારે મહંત બેટી પડતા.

भेड भणे त्वारे नवां वसावेदां हयियारानी स्पर्धां लारी
शनक साथे आसती.

रखणीधी पाछा आवेल पिताये, पुत्रनी साथे वात
न करवानी रीतनी कायभी आहतमां ये हिवसे येक
अपवाद-इये सुमनने भेडीये भोदावीने इक्त आटतुं न
कलुं: 'तारी काँई पखु आहतमां तुं माथुं' मारतो नधी;
मार तने काँई काँईवानुं नधी; तुं ने जा न्ने करता हो ते
क्यां करा; पखु पारधी न्णुंने वाट न्नेनी भेसारी राभवामां
भोटुं प्राहत छे. तारी न्ने काँई निष्कंय होय ते न्णुंनी
आत.' येम कडी इपावाव गयेलां देणणीवां काय अन्याणु-
येना सवासार दीया.

'लखे.' भेटतुं न्ने भोदावीने पुत्र भेटये त्वारे पिताये
छेकी येक वात कडी नाथी : 'वरसी भे'ताये, नगहुंदाये,
येवा येक भेये लगवान न्णारे सुकसान यया त्वारे वरदान
माग्युं हतुं के छे नाथ, सने निर्वंश हेजे. ह्णुं ये न्ने माथुं छुं.'

सांलणी लक्ष्मिने नीये अतरी गयेल सुमननद्रे धोडे
पलाळु मंडाळ्युं. जीजे धोडे येले नवे राभेल गरसियो
रक्षक भूपतसंगने साथे लीधी. ताछ न्ने अरीद्वेदी भे न्नेटाणी
नवीनकार अंहुक अने करतूसनो पटो येले भूपतसंगने धारळु
कराव्यां. भूपतसंग येक इहावर अने अडीभम हेपावतो,
करडी आंभोवाणो हांटियो हतो. काँई पखु न्नेनारने ये 'येक
हजरां' न्नेवा लागे.

रस्तामां सुमननद्रे मन साथे वातो करी लीधी.

इपावाव जर्धने जेणे विमणानी तरङ्ग तिरछी नजर नाणी जेधे जेना हृदयमां जेक हूपी मज्ज भयी गर्ध विमणानुं अहं लरायुं हतुं. पूय हृष्टपुष्ट अनी गर्ध हती. वैद्यापना ताप हाधे नाणुक, कूले लयी पडती वेवडीने सणगाती नाणवाभां जे आनंद अनुभवे छे तेवे आनंद सुमनयंद्रना मनती हतो. छे सणगी जती! आजे हवे न तो छोडुं छे न परछुं. पूरी हाज कहीने रज्ज्यायुं. कारखु? कारखु छे जेक ज वर्ष पर सुमनने जेक लांणी मांडगी आवी हती. मांडगी हस मदिना खाली. पोते हाड्यांनुं माणणुं ज अनी जयो हतो. जे वपते जेना आप सणपणु तोड्या छेयो हतो. सुमनयंद्र मांडगीमांथी जेडा थवानो ज नथी अने शाय तोपणु जमाधनुं शरीर लगने लायक थवानुं ज नहि, जेटसे सुधी कडीने गोपाण हावानी छल जालीने जेणे कारगती भेणती हती. पणु जे ज्य्याने अमारी भेडी दीधे-लीनी आंय पडउनार डाठ मज्युं नहि जेटसे ज जेडा रबो. जे हवे जेने अमारो स्वाह इरी लाज्यो छे. हवे तो हूं नथी जेनी जांट पणु लेवानो छे नथी जे छोडरीना छुटको करवानो.

जेवुं चिंतवतां चिंतवतां जेणे पोताना शरीरती ने विमणाना शरीरती मनथी सरणामणी इरी वीधी ने इरीथी मनमां उच्यार्थुः 'जेतुं जेअन सणगावीश, ने सणगतुं जेया इरीश.'

विमणाना बाधनी साथे जेसीने तेणे वात इरी :

‘તમારા કાકા વારે વારે લગન કરવાના કાગળ લખે છે, પણ મારે શરીરે હજી પૂરી નરકાઈ નથી આવી. હજી મને ઝીણું તાવ રહ્યા કરે છે. કાઈ કાઈ વાર બળખામાં લોહીના દોરા-બહુ નહિ પણ સેંજ દેખાય છે. એ હશે તો અમરથા, તાવ પણ હોય છે તો સળેખમ શરદીનો. કે પછી તળગરમીનો: મળ દરદ તો નથી, પણ હવે આટલું ખમ્યા તો પછી એકાદ વરસ વધુ ખમી જાય. તેમ છતાં ખીજું કાઈ ઠેકાણું જડી જતું હોય તો અમારી ના નથી. અમે તો રાજી છીએ. તો અમારાં હોય એટલાં લૂગડાં ધરેણાં પાછાં દઈ મેલજીને, ને ખુશીથી શુભ અવસર ઉઠેલી લેજી. બાકી મારું શરીર પૂરું વળતાં તો હજી વાર લાગશે.’

જગ્યાની ધર્મશાળાની પરશાળને એક ઝેડે, જ્યાં આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યાંથી વિમળા જરા પણ દૂર નહોતી. ને થોડી બહેરી હોત તો સુમનચંદ્ર એટલા પ્રમાણમાં અવાજ વધારત, કારણ કે હેતુ તો હતો એનું ભરજોખન સળગાવી મૂકવાનો.

ને વિમળા સળગી પણ ખરી, કારણ કે સુમનચંદ્રે વર્ણવેલો નખળી તાસીરનું એકેય ચિહ્ન એના નખથી શિખ લગી વિમળાની નજરે ન પડ્યું. અને ખીજે લગન કરી નાખતા વિશેની સલાહ પણ બળતામાં ઘી હોમવા જેવી બની. સુમનચંદ્રે એને પોતાની આખોને ત્રાજવે તોળી પણ જોઈ. વજનમાં મોટો ઘટાડો કળાઈ આવ્યો.

ગાડું રૂપાચાવથી રણથળી તરફ પાછું ચાલી નીકળ્યું અને સુમનચંદ્ર મહંત સાહેબની હેતભરી મહેમાની માણતો

સાંઠ સુધો રોકાયો. એને રોકી રાખીને મહાંતે પોતાની દર-
બારમઠ જેવી જગ્યાના એક ઝોરડામાં જઈ એક ઊંધતા
આદમીને ઉઠાડયો : ‘ગીગા વરુ! જાવ. ડમરાળાને રસ્તે
વાટ જુઓ. હું દી આથમ્યા અગાઉ નીકળવા નહિ દઉં.’

સૂર્યાસ્ત પછી સુમનચંદ્રે અને એના રક્ષક ભૂપતસંગે
ઘોડાં હાંક્યાં. અંધારાનો પડદો આંખો મટી ઘાટાં રંગ ધારણ
કરતો જતો હતો તે વખતે ઘોડાં નકટીની નેલ્ય નામના
ઘોડા મારગને કાઠે આવી પહોંચ્યાં અને કાંઠાના ખેતરમાંથી
‘હુ-ઉ-ઉ!’ એવો એક ખોંખારો સંભળાણો,—ખોંખારો
એળખ ઈ ગયો. ગીગો વરુ નામે જુવાન ‘જૈતા મામા’
નામે આપણને જાણીતા ખાચર કાઠીને ઘેર ડમરાળે વારંવાર
રહ્યો હતો. સુમનચંદ્ર સાવચ અન્યો- સામેથી કરડો સવાલ
આવ્યો : ‘કોણ છે ઇ ?’

‘ઓહો! કોણ ગીગાભાઈ?’ સુમનચંદ્રે નરમાણથી
સામી હાક દીધી.

‘હા, કમ અટાણે અસુરા?’

‘આ.....જરા ખાનખાપુ પાસે મોહું થઈ ગયું.’

પાસે આવીને ગીગો વરુ ઊમો રહ્યો. આડીખવળી
વાતો કરવા લાગ્યો. અને ભૂપતસંગના હાથમાં બંદૂક અને
દેખાણી, એટલે એણે કહ્યું : ‘ઓહો, નવો લીધો જોટાળી ?
જોવી જોવી ?’

એમ કહીને એણે હાથ લંબાવતાં તે ભૂપતસંગે
કાઈ કળ દેવાની પૂતળી હોય એવી ચંચવંત રીતે પોતાની
માંસેની બંદૂક ગીગાના હાથમાં આપી.

‘ઓહા!’ અંદકને ઝીણી નજરે નિહાળતો, પંપાળતો, બેઉ હાથમાં રમાડતો, ગીગો ખેલવા લાગ્યો : ‘નામી છે ને શું! ફટલાની મળી? ફટલા કદમ ગોળી જ્ય છે?’ ખેલતાં ખેલતાં એણે ઘોડો ચડાવ્યો ને કિતાર્યો. ખંભે લગાડીને તાક લીધી. અને જાણે એ પોતાની જ હોય તેવી બધી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો.

સુમનચંદ્ર પણ દરેક પ્રશ્નના સરખા જવાબ આપતો ગયો. એની હાલમાં ક્યાંય થોથવાવા જેવું નહોતું. એણે જૈતા મામાનાં ધરવાળાં કાઠિયાણી પાઈના સખાચાર પૂછ્યા. ‘માકપાઈ બેન ક્યાં છે? શું કરે છે? દીકરો માણસુર કવડોક થયો છે?’

‘તમારા જેવડું કાકું કયું’ છે માણસુરે તો. ખરાખર જૈતા ખાચરની જ અણસાર, અને ધવડો ઈ જ ઢાળો. જાણે એના પાપની જ છખી.’

સુમનચંદ્ર મનમાં ને મનમાં દરથો. માકપાઈને માણસુર ડમરાળા છાડી ગયા પછી પાંચાળમાં જન્મ્યો હતો. અને જૈતો મામે કોઈ દિન પાછા માકપાઈને મળ્યા સાંભળ્યા નહોતા. ખેર! એ સંખ્યાના અંધકારમાં એના હોઠનો આંછો મલકાટ ગીગાની નજરે ચડ્યો નહિ.

‘ત્યારે હવે આંજી લાવોને માદીકરાને.’ સુમનચંદ્રે કહ્યું.

‘એ માટે જ અમે દાખડો કરીએ છિયેને, શેઠ!’ ગીગાએ વ્યંગમાં જવાબ વાળ્યો.

‘એ બધો દાખડો મૂકી ઘો, ગીગાભાઈ, એમાં કાંઈ માલ નથી.’

‘અમે કાઠી છિયે, હો શેઠ?’

‘તો હું ય કાઠીનો ભાણેજ છું ને ગીગાભાઈ!’ હું કાઠીની ધરતીમાં જ આજોટયો છું.’ સુમનચંદ્રના એ શબ્દો ગીગાનાં ગાત્ર હીલાં કરનારા હતા. એનો જમણો હાથ મજવામાં હતો. ગીગાને ખચર હતી કે મજવામાં એ હાથનો પંજે નાની એવી ઓટોમેટિક પિસ્તોલના હાથા પર જ હતો. અને ગીગાના હાથમાં શેઠની જે બંદૂક હતી તેના પર કેપ પણ ચડાવેલો હતો, છતાં આ બંદૂક અને પેલી પિસ્તોલ વચ્ચે જે હરીફાઈ થાય તો વહેલો ભડાદો કાઢી કરશે એની પણ ચચરાક ગીગાએ ગણતરી કરી. સુમનચંદ્રે ગીગાને મુંઝાઈ રહેલો જોઈને લાગ લીધો : ‘એમાં મુંઝાઈ શું રહ્યા છે?’

ગીગાએ ચમકીને પૂછ્યું : ‘કાણુ-હું? નારે ના. એવું કાંઈ નથી.’

‘તો પછી માણુસુર ભાઈને આંધા લાવો. બધું ઠેકાણું પાડી દઈએ.’

‘પણ મા-દીકરાને મેળ નથી.’

‘તમ જેવા પડખે ચડો પછી તો એમ જ થાય ના! બાકી બીજાં ચીંથરાં ફાડવાં મૂકી ઘો, ગીગા વરુ! ને આંધા લઈ આવો, તમે એનો વહીવટ કરો. જમીન તો મા દીકરો આવે એટલે તુરત સોંપી દેવી છે. એમાં કાંઈ ફેર નથી. પાંચ વરસ બાકી છે તે ય હું જતાં કરી દઉં. પણ આરવડું ખેડવું

હશે તો આપણે બાપા ય જુવાન છિયે, તમે મને કે હું તમને આંટી દેશું તો પણ લેખે લાગી જશું. આપણે ક્યાં ખાટલે પડ્યા છિયે ?'

'પણ ભા માનશો ?'

'ભાને હા બહુવલો એ તો મારા હાથમાં છે. ભાની ફિકર કરો મા. ભાનું આનું પણ આપો મા.'

'ઠીક, જોઉં છું.'

'હા, જુઓ. મારે ઉનાવળ થોડી છે ? પણ એ છોકરાનો જન્મારો અગડે છે. તે સિવાય કોઈ પણ કારણ નથી. આપણે એને તો પાછું સુખ છે ના ?'

'શેનું ?'

'ચૂડી કરમનું.'

'હા !' ગીગો હસ્તો :

'ઈ બેમાંથી કોઈની વાંસે તો કોક ને કોક થોઈ આંસુડાં પાડનારી હોય.'

'નારે ના,' એમ કહીને ગીગો ફૂંકમાં આરી ગયો. એને આ પોતાની પ્રશંસા લાગી : 'કો...ણ નવરું છે ?'

'અરે કોઈક કણમણ, કોઈક કુંભારણ, ને કોઈક દેવડી પણ ખરી.'

'હવે રાખોને, ભાઈસા'બ !' ગીગો ફૂંકીને દોડ્ય થયો. અને શરમણો પણ ખરો. એણે અંદૂક પાછી મૂતસંગના હાથમાં દીધી અને રામર.મ ઠ્યા.

‘એ રા...મ ! આવજો ત્યારે વેળાસર મણુમુરભાઈને લખતિ !’ એમ કહીને સુમનચંદ્રે નગમાં ઘોડો હંકાર્યો. ગીમાના ખોંખારાએ પાછળનો વગડો ગજવી મૂક્યો.

રસ્તે તો એને કંઈ થયું નહિ. અંધરી રાત અને અશ્વ પરતી રાંઝ એને રોમે રોમે વિક્રમ સીંચી રહી હતી. પણ ઘેર પહોંચીને ઘે ડેથી જીનયાં પછી એની કાયા કગળે ન રહી. એ થર થર ધૂણી ઊડ્યો. ગજવામાંથી હાથને આખી વાટે બહાર કાઢવાનું એને ભાન જ નહોતું રહ્યું, એ હવે એણે બહાર કાઢ્યો ત્યારે જ એણે જોયું કે હાથમાં કે ગજવામાં કશું નહોતું. પિસ્તોલ એણે એ દિવસે સાથે લીધી નહોતી. ગજવામાં પિસ્તોલ પડી છે, પિસ્તોલની ચેમ્બરમાં છ યે છ કારતૂસ ભર્યા છે, જે એની ડેસી પણ પોતે ઉઘડી નાખીને પંજમાં તૈયાર રાખી છે, એવા વિભ્રમમાં ને વિભ્રમમાં જ એણે ગીગા જેવા દૈત્ય ડાકુનો સામનો કર્યો હતો. એના શરીરને સ્વસ્થ બનતાં ઘણી વાર લાગી. એ પછી એણે પહેલું જ કામ ભૂપતસંગને ખોલાવવાનું કર્યું. એના હાથમાં એક મદિનાનો વધુ પમાર મૂકીને કહ્યું કે ‘કાલે સવારે તમે આપ્યા જાગે. આ વાત આપણા એ સિવાય ત્રીજું કોઈ જાણવા પામશે નહિ, કારણ કે જો જાણે તો તમને કોઈ ઉંચરે ઉંચા રહેવા નહિ આપે. તમે શું વિચારીને બંદૂક એક અજણા માણુમના હાથમાં આપો દીધા ? તમારો તો બદ ઇન્દો નહોતો. તમે બહાદુર પણ હશે, પણ એકલી બહાદુરીમાં શું બધું છે ? જાવ, ભાઈ, ખીજે રોટલો રણ આજો; પણ હવેથી બંદૂક ન ખાંધતાં.’

ચક્રનો પહોલો આંટો

એજ શેક-નંદન સુમનચંદ્ર એક દિવસ પોતાના ગામ નજીકના સ્ટેશને એક પેટી અને બિસ્તર સાથે આવીને ઊભો રહ્યો.

એને વળાવવા આવેલા મોટા ટોળામાં માત્ર એ મનુષ્ય નહોતા : દાદા ગોપાળલા અને પિતા દલબાઈ. એ બેઉ થોડા મહિના પર માનવ-જીવનના જેલામાં જેલા સ્ટેશનની ટિકિટો કઢાવીને પ્રણાલ્ય કરી ગયા હતા.

ટોળાની દિશાર પર ઝાંખપની રાખ વળી ગઈ હતી. એની વચ્ચે સુમનચંદ્ર ચળકતે ચહેરે પાન ચાવતો, તે સ્મિત કરતો ઊભો હતો : કેમ જાણે કરજદાર ખેડૂતને ધેર જમ્પતી કરવા ચાલ્યો હોય !

‘ મે પક્યો છે, માટે વાડીમાં કાસ ઝટ જોડાવી દેજો, હો કે શવદાસ ! ’ પોતાના આગલા ખેડૂતને એ સૂચના દેતો હતો; ‘ નીકર મેનાં પાણીની ગરમી પોષાયને જોર કરવા

નહિ છે. ભૂક્ષતા નહિ, અને ચોમાસું દેખીને વધુ પડતી જમીન વાવતા નહિ; નીકર પછી આજ મોટી અથ ભરીને પાછળથી પરતાશો. આજ ફૂવામાં પાણી ચડ્યાં છે તે કાંઈ અશ્વમેખ નખતરનાં નથી, કે ટકી રે.'

‘પાછા કેદીક વળશો, માઈ?’ એક જણે પૂછ્યું. એની આંખો પલળતી હતી.

‘જન્મારો તો થોડો જ ખેઠો રહીશ?’ એટલું કહેતે કહેતે મુમનચંદ્રે હોઠ પર એ આંગળીઓ ગોઠરીને વચ્ચેથી પાનપટીના રાતાચોળ રસની પિચકારી ઉડાડી અને ગળું ખોખારી સોપારીના ચાવણુને ગળા નીચે ઉતાર્યું.

‘પણ આશરે?’

‘અરે, ખોટા રૂપિયાની જેમ આવ્યો સમજો.’

એ પછી એણે સ્ત્રીઓના ઘેરા પાસે જઈ, હસી હસી કાઈનું શ્રીફળ લીધું તે કાઈના હાથનો કંકુ-ચાંદલો સ્વીકારવા કપાળ ધરી પોતાનું ઊંચું માથું નીચું કર્યું.

નીચે નમવાને કદી ન ટેવાયેલ એ મસ્તકની ઝૂકવાની છટા પર લોકો તાક્યા વગર રહી શક્યા નહિ. એ છટામાં હમરાજાનાં છેલ્લાં વીશ રૂપોમાં ભાત પાડનારી નવીનતા હતી.

ટચાક ટચાક ટચાક : ચાંદલો કરીને ચોખા ચોડનારી સ્ત્રીના હાથમાંથી, દૂખણાં લેતાં ટચાકા ફૂટ્યા.

‘અરે ભાભી!’ મુમનચંદ્રે એ ચાંદલો કરનાર કુમારિકાની તણક, નપતો લૂછતી એ કન્યાની વિધવા માતાને

અર્થ નીચે નમી કહ્યું : ' તમે તો લપાઈને ઊભાં હો ! મારે કેટલી ભક્ષામણ્ય કરવી હતી ! જુઓ, ઉતાવળાં થશો નહિ. હું ટપલીની વાત નહિ જૂલું. અરે જુલ્યો—ટપલી કહેવાનો મહાવરો યાદ આવી ગયો. ટપલી નહિ, સુલોચનાદેવી; ખરું ને ટપલી ?'

કાકાના એ વિનોદ—વાક્યે ટપલી હરે સુલોચના નામની મૂએલા પિતરાઈ બાઈની યુવાન પુત્રીના ગાલ પર મલ પાચ્યાં.

છેલ્લે છેલ્લે ચાર પાંચ ડોસલા દૂર શરમિદે મોંએ ઊંચા હતા તેઓની પાસે પોતે જઈ હાથ મિલાવ્યા.

' બાઈ !' એક ડોસાએ નરમ સ્વરે કહ્યું; ' અણુ અવળું બની ગયું, પણ મને એમાં ન'તા હો ! ખાતરી રાખજો. પારકાએ આવી વખ રેડયાં આપણામાં. '

' બોલો મા, બોલો મા રૂખડ દાદા; ' સુમને ખૂબ દાંત કાઢીને ડોસાની પીઠ થાબડી; ' વખ તે વળી કેવાનાં ! છટકા પતી ગયો આતો.'

' સુરજ ડાડો સાખિયો છે, શેઠ ! ને આ મોંમાં હજી દાતણ નથી નાખ્યાં,' ખીજાએ હાંખા હાથ કરી ઊગતોં કાણ્ય હુંગરાની ગાળીમાં દેખાડયો; ઉમેર્યું : ' અમારે દાયરે તો ઈ પાંચાળવાળાઓનાં ખોરડાં દારે કાલ અધેયો લઈ લીધો. ને તારા ભગત જેવા આપનું લીમ દાળી દેનારની તો કાકરે જ ઠીક દશા કરી.'

' એવું કશું સંભારવું નહિ, વાજસુર લેજી.'

પણ બીજને જેની ના પાડી તે પોતાનાથી જ ન બની શક્યું. એની દૃષ્ટ દૂરથી પોતાનાં મકાનના એક ગોખ પર પડી.

દલુ પણ જાણે પિતા ત્યાં એકા એકા અંદક ચલાવી રહ્યા છે, ને બહારથી સનનાટ કરતી ગોળીઓની કીડમાં નહાઈ રહ્યા છે.

ટ્રેન આવી, અને 'હાશ્વ!' એવા શબ્દ સાથે શ્વાસ વિરામતો એ ટ્રેનમાં ચડ્યો. ખારીમાં બેઠે બેઠે ફરી એક વાર પાનની પિચકારી હિડાડી અને સમે બિમેલા સાત આઠ ગામડિયા વાણિયાઓને આજુબે બોલાવી છેલ્લી ભાગ-મથ્થા ફરી : 'હું તો છૂટ્યો છું. તમે નાહક અંધાઈ રે'તા નહિ. ચોપડા કોક આવીને બળે તેના કરતાં જલતે સળગાવીને જ હાથ ઠાવજો. આડી હવે તો પા શેર મોરસનો પણ વડો કરવાની આશા છોડી દેજો. તમારાં વાબ્યાં તમારી પાસે દણુપશે ને લઈ જાશે.'

'તું સાચું કે'ઈ, ભાઈ!' ત્રીકમજી કાકાએ ઢીલી પોચી પાલડી ઢાંકેલા દશશરિયો તોલો હલાવ્યો એટલે પાલડીના અટા બિનળીને એના ગળામાં પડ્યા. રૂપાના કદોરમાં છૂટી પડેલાં ધોતલીના પાલકો છેડો, ધોડાનો તંબ તાણે એવી અદાથી એવીને રાયચંદ કૂવાએ પાછળ ખાલતાં કહ્યું : 'વાજબી કે'ઈ તું, ભાઈ!'

છેલ્લો વાર જોતો હોય એવી નજરે સુમનચંદ્રે પોતાના દરબારગઠ જેવા ધરને જોઈ લીધું. અંધરેવે ચાટી લોધેલ એ

મેડીના કાળા કાટવળા ને રવેશ નિહાળી લીધા. તે એ પારી દીઠી કે જ્યાં ખેઠા ખેઠા પિતા ડાકુઓ પર અંદક ચલાવતા ચલાવતા કાળની પિછોડીમાં લપેટાઈ ગયા હતા.

ગાય ખાધેલું વાગોળે તેમ સુમને ગઈ ગુજરી સંભારી:—

એ જ પિતા દલભાઈ, જેણે ઝીણું જંતુ અને ફૂણાં ધાસનું જે જતન કર્યું હતું, તેણે ઉવેરે અંદક ઉપાડી ખંભે ધારણ કરી હતી: અને પુત્રને પણ ખીજ અંદક લેવરાવી હતી.

કાઠી ગીગોભાઈ દેરોને લઈને આવ્યો હતો, શેઠની જમીનનાં વાવેતર અટકાવ્યાં હતાં. રાજ્યના તંત્ર પર નવા આવેલ ધાલણ્ય કારભારીએ વલ્લુકાનાં નિકંદનની નીતિ અખત્યાર કરી હતી. પહેલું જ નિશાન ગોપાળભાના ઉચ્છેદનનું તાક્યું હતું. મહેસૂલ અને પોલીસખાતાના ઉપરીપદે પણ ધાલણ્યેને ખેસાર્યા હતા. ખાનગીમાં શપથ લીધા હતા કે વાણિયાને જેર કરવા છે. એ સંકટપત્ની સિદ્ધિને સારુ કાઠી, દેર, સંધી કે મકરાણા, સૌ કાઈનો ઉપયોગ એને અપતો હતો.

સુમનચંદ્રે રોશનના પ્લેટફોર્મ પર ઊભા ઊભા યાદ કરી જોયું. કેટલી વાર પોતે નવા નવા ચોકીદારો લાવ્યો હતો, ને એ દરેક ચોકી દિવસ રહી પોઆર ગણી ગયા હતા. રક્ષણ માટે પ્રતાપગઢના અધિકારીઓ ખાસે જતો હતો, ત્યારે ખખે કલાકે તે મુલાકાત મળતી, અને 'પધારો' શબ્દને સ્થાને 'જુઓને, મિસ્તર! તમે ન્યાય ખાતે જઈ દરિયાદી કરો.' એવા શબ્દો સાંભળી ધાડો વળતો.

દાદાને જો એણે આ વાતો કહી હોત તો દાદાની છાતી જ ભેસી જત. ઘણા મહિના સુધી ગોપાળબાને એણે છેતર્યા હતા. ઘોડે ચડીને પાંચ ગાઉ પ્રતાપગઢ જતો આવતો તેટલો પ્રવાસ પણ સલામતીભર્યો નહોતો: દુશ્મનોના ભેટા થયા હતા; ઉજળો મોરો રાખીને પાર થઈ આવતો ને દાદા પાસે આવી જૂઠું ખોલતો : 'રાજ્યે પાકા બદોઅસ્ત કરી આપ્યો છે, દાદા !'

ઉદ્દેશ એક જ હતો : દાદાને આખરબેર સદાની વિદાય દેવી હતી. પછી પોતાને છટકી જવું હતું. રતનાને ઘેર કરેલી જમી ભુલાઈ નહોતી.

'શાખાયા !' માંદગીની પથારીએ પડેલું દાદાના ક્લેવરનું ખોખું જોર કરી બેઠું થયું હતું અને પૌત્રને કહેવું હતું : 'જેટલી સિલકે છે તે તમામ કોથળિયું ખાલી કરી નાખજો, અધાનાં ગલોફાં રૂપિયે ઠાંસી દેજો. પણ વટ મેલતો નહિ.'

સીમમાં ગોળીબાર સંભળાતા, દાદા પૂછતા કે 'શું છે આ અધું ?'

'રાજ્યે મૂકેલા આપણા ચોકિયાત છે.'

'હાંઉ ત્યારે.'

પણ આ છેતરપીંડી સુમનથી વધારે વાર ચાલુ રાખી શકાઈ નહોતી. એક રાતે ડેલોનાં મજબૂત કમાડ પર કુડાડા પડ્યા, ને ભરમ ભાંગી ગયો.

‘મને મૂરખ બનાવજ, એલા !’ કહેના દાદા બિલ્યા હતા. અને જીવનમાં પહેલી જ વાર પૂછ્યું હતું : ક્યાં ગયો ભગત ?’

ભગત એટલે દીકરો દલભાઈ. પોતાની નિરાળી અંગલી પરથી દલભાઈ આવ્યા ત્યારે એના હાથમાં કંઈક હતું.

‘એલા શું છે આ તારા હાથમાં ?’ પિતાએ એણવતી આંખો પર સામઠું જોર લાવીને નિહાળવા યત્ન કર્યો, પણ દ્રષ્ટિમાં કંઈ આવ્યું નહોતું.

‘કહો, કેમ તેડાવ્યો ?’

‘આ છોકરાને કહે.’

‘શું કહું ?’

‘જ મીનવાળાઓ હારે પતાવટ કરે.’

‘પતાવટ શેની ?’

‘તેડાવો એ બધાને, ને આપણા ચોપડા દસ્તાવેજોને। આંસ ઢગલો કરો.’

‘પછી ?’

‘દિવાસળી મેલો એ સૌનાં દેખતાં.’

‘એ તો હું હમેશાં કહેતો આવ્યો છું.’

‘બસ, તો પછી તારું કહેવું કબૂલ.’

‘પણ આજ એ નથી કહેતો.’

‘ત્યારે શું કહે છે ?’

‘એ...આ કહું છું;’ કહેને કહેતે દલભાઈએ પોતાના હાથમાં જે ચીજ હતી તે પિતાની નજીક આણી, એના પર પિતાનો હાથ ફેરવ્યો.

‘હેં ! તું ! તું આ.....’ પિતાનો સાદ ફાટી ગયો.
‘તું બંદૂક લેજ ? આજ ઊઠીને ? ઠેકડી કરજ ?’

દલભાઈએ હસીને કહ્યું : ‘હવે પતાવટ ? શેની પતાવટ ? ફરીને ? જીવની ખીક ?’

‘પણ છોકરો અંટાઈ જશે ક્યાંક.’

‘તો ધોળ્યો.’

ભા અરધા બેઠા થઈ ગયા. પિતાપુત્ર વચ્ચે જવલ્લે જ બનતા વાર્તાલાપો માહેનો આ એક હતો.

‘ઓહો હો ! આટલી બધી માનદષ્ટિ ! ધમદિા તો તું જ કરતો.’

‘હા, પણ ખીક નથી કર્યો ધમદિા.’

‘આજ સુધી પતાવવાનું કહેનારો પોતે જ ઊઠીને આજ આ શું બોલે છે ?’

‘તમારું લોહી બોલે છે; કાઈ કાયર નથી બોલતો.’

‘ખરો ભગત ! દીકરાનો બોકડો કરાવવો છે !’

‘ના, ના, બોકડો નહિ, શાકુળો સિંહ. હવે ઊઠીને જો સુમન ખડ ખાશે તો જ બોકડો કહેવાશે. આજ સુધી હથિયાર આંધીને ફરતો તો, ભાડૂતી માણસોની ઝોથે જીવતો તો, અમલદારોને બિભેગળે ખવરાવીને આગાદી રાખતો તો, ને

હવે પતાવટ કરશે ? ડરીને ? બાનો કાઠો આ સહન કરશે ? કાઠો લાજશે.’

ટ્રેન આવી, મુખનંદ્ર ચડી ગયો, અને થોડા દિવસોમાં બની ગયેલો ધણો ધણો ઇતિહાસ દિલમાં ફરી ફરી ઉકેલતો એક એક પર બારી પાસે એસી રહ્યો:—

બારીએ એકેલ પિતાની ને ડાકુઓની બંદુકોની સામ-સામી તકાતડી ચાલતી હતી. સાધુપુરુષ દલબા ‘વીંગાણું’ કરે છે એ સમાચારે ગામની વસ્તીને પણ ચાન; ચડાવી હતી. પ્રભાત વખતે રાજની નહિ પણ એજન્સીની સરકારી પોલીસ આવી પહોંચી હતી. તેમણે આવીને શેઠની મેડી નીચે પડેલાં એ શય એળખ્યાં હતાં. જેને એજન્સી શોધતી હતી તે એ ડાકુઓ ઢળી ગયા હતા. અને એમને એકિને સુવારી દેનાર દલબાઈનું જન્મી શરીર, એજન્સીના ઉચ્ચકાર્યા દોડ્યા આવેલા રાજના અમલદારોની સમક્ષ મરણ વખતનું એવું નિવેદન કરી રહ્યું હતું કે કાઈ પણ કાયદાની અદાલતમાં એને માન્ય ન રાખે:—

‘હું ઝીણી જિવાતનું પણ જતન કરનાર છું; વણિક જેવી રાંક લોહીવાળી કામનો માણસ છું. પણ મેં જીવાતીમાં બંદૂકને જાણી છે, ખૂબ જાણી ને એલાવી છે. અમારા પિતાનો ને પુત્રનો માર્ગ એ મારો માર્ગ નહોતો. હું વર્ષોથી જીવે પંથે પળેલો છું. એક તરફથી એડૂતોને દયાવી બીજી તરફ અમલદારોથી દયાતાં કરતાં ને એમની ખિદમત કરતાં જીવવાની નામરદાઈ મને પરવડતી નહોતી; પણ આ ડાકુ-ઓથી ડરી જઈ મારા પુત્રને દિયકારાપણાનો માર્ગ લેતો

જેઠં એ પૂરેં તો હું ફાંસી પર ખલાસ થઈ જવાનું પસંદ કરું. મેં તો જિંદગીને પેટ ભરીને માણી છે; મારે કાઈ અમળખા બાકી નથી રહી. હું તો મહું છું. મડાને વીજળીને બો હોય નહિ.

‘ ડાકુઓ એ મારે મન ડાકુ નથી, અણુસમબુ છોકરાં છે. રાજ એનાં માવતર છે. માવતરે છોકરાંને સંભાળ્યાં, સાચવ્યાં કે માણુસાઈને મારગે મૂક્યાં નહિ; કબુદ્દિ આવું કરાવે છે. કમાવતર હોય તે આવી કુમત્યમાં છોકરાંને સડયા દે છે.

‘ અમે ગામડાંના શાવકારો છીએ. અમારો તો નરકવાસ ખેવડો ત્રેવડો છે. ચોપડા અમારી જોલો છે. એ જોલોમાં અમે ખેડૂતોને ને કાંટિયા વરણુને કબજે રાખ્યાં છે; આ નરકવાસમાંથી અમને તો છોડાવો! વાણિયાનાં છોકરાં તમને દુવા દેશે. આ વ્યાજખોરી અને ગીરો માંડવાની શાવકારી એ તો ઈંદ્રના ધરની અપ્સરાઓ છે; અમારાં તપને ચળાવે છે.

‘ પણ એ બધું બદમાશોના ડારા દાટીયી હું નહિ છોકું. જીવતો રહીશ તો બાકીના ચૌદનેય વીણી વીણીને ઠાર મારીશ. મેં ધણી ધણી રાત મેડે જગતાં ખેસીને ખેડૂતોનાં ધરનાં બારણાં ઉપર એની બંદૂકોના કબકારા સાંભળ્યા છે. ‘ ઉઘાડ નીકર બાળો દહિં છું ’ એવા શબ્દો સાંભળ્યાં છે, બારણાં ઊઘડતાં સાંભળ્યાં છે, ધરના ધણીઓને બહાર નીકળી ખાસડાં ધસડતા સીમ તરફ ચાલ્યા જતા સાંભળ્યા છે. ઠેઠ સવારને પહોર નિરાંતે સૂઈ રહીને પછી

એ ધરોમાંથી દારૂ-ગંધાના કાઠીઓને બગરે નીકળતા જોયા છે. હવે એ નદિ જોઈ રહું. ને અમારા ચોપડાના પણ ખડલા નદિ જોઈ રહું. ખેમાંથી એકેય બાચન નહિ જોઈ રહું. એ કાંટિયાઓને તો ગોળીએ દાખીશ ને ચોપડા ચૂકામાં ઝારીશ. ખેય વાત કરીશ.’

પણ હવે વધુ કંઈ કરવાની એમને ઈશ્વરને ઘેરથી રજા નહોતી. પોતાની છેલ્લી ઘડી આવે એ પૂર્વે એણે પુત્રને કહ્યું: ‘કહે દાદાને, ચોપડા કઢાવે.’

‘અત્યારે?’

‘પછી બુદ્ધિ ફરી ખગડશે.’

ચોપડા આવ્યા, ઢગલો થયો.

‘હવે મૂક તારે હાથે જ દીવાસગી.’

સુમનચદ્રે આગ ચાપી.

‘બસ, જંગોળાળ સૌને.’

સુમન પાણીની ટોવલી લઈ પિતાના મોં પાસે દોડ્યો.

‘ના, ના; મેં તો અન્નપાણીનો ત્યાગ કર્યો છે;’ એમ કહીને એ હત્યા, ને સુમનનો હાથ ઝાલી કહ્યું: ‘ધરતી તો મા છે, એને ભાગવાય નહિ.’

એ શબ્દો અંતિમ હતા. ખીજી કશી બરબચામણ પિતાએ કરી નહિ.

થોડે દિવસે ઝોપાળખાનો જીર્ણ દેહ પણ પડી ગયો.

બેઠાના કારણ પર ધણો મેટો મનખરો મળ્યો હતો. એમાં મુખ્ય આવનારા, જેમની જેમની જમીન શેઠને ઘેર મંડાણમાં હતી તે કાઠાઓ હતા. એઓએ સુમનચંદ્રના પગ પકડીને કહ્યું: 'અમારો વાંક નહોતો, ભાઈ બુદ્ધિવા ને ખાટ-સવાદિયાનાં જ આ કરતૂક છે.'

'જેનાં હોય તેનાં, પણ આજથી તમારી જમીનોના તમે ધણી છો.'

'પણ હજી પાંચ પાંચ વરસ બાકી છે.'

'ના, અમે તો દસ્તાવેજને બાળી દીધાં છે.'

'ફરી ફરી આપિયે.'

'ના રે! માંક નરકમાંથી નીકળ્યો છું.'

આશ્ચર્ય કેટલું ગયું હતું. ત્યારે તો એક સુમનચંદ્રની અંદર માયલો સુમનચંદ્ર ત્યારે ને નિરાચે જ હતો!

હું તો મારા દાદાનું મોત ન બગડે એટલા માટે બેઠો હતો એટલું ન થઈ શક્યું, દાદાને ભ્રમણા મોતા ન વળાંતી શક્યો, બાકે તો એકે જ એરતો રહ્યો નથી.

બીની જલ્દતી વાટકીમાં હું ઝેર જોતો હતો. સહા ટુકડામાં હવે સ્વાદ આવે છે.

કેવો મોડળો મન્યો!

પરંતુ આ રટણમાં ભંચ પડ્યો. ટૂંકમાં કોઈક મોલ્ટુ'ક 'હવે આવશે કેાળી' એ શબ્દોએ સુમનચંદ્રને સમજ કર્યો.

સસરાને તડ ને ફડ જવાળ હઈ હઈ, એટલે પછી સાવ છુટો...સાવ છુટો.

સ્ટેશને સસરા નહોતા, સાસુ પણ નહિ. સારું થયું.

ત્યાં તો ટ્રેનના પછવાડેના ભાગમાંથી એક ટોકા આવ્યો : 'સુમનભાઈ !'

એ તરફ જ બેઠેલા સુમને નીચે નજર કરી. એક ઊકરી, જેના હાથનાં કાંઠા પર રૂપાની સફેદ અંગડીઓ હતી ને જેના કપાળમાં ચાંદલો નહોતો, ચણિયા પર છટી ચોઢણી ચોઢેલી, હાથે પગે મેંદી હતી, ને લાગતી હતી સોળેક વર્ષની, જેને જેતાં જ જાણ્યું કે લાગે છે મુસલમાન. અજાણ્ય બન્યો.

ઊકરી હસતી હતી, તે પાછળ ફરી કાંઈક ખીજી ઊકરીને કહેતી હતી : 'બોલ તો ખરી, શું કહેવું છે ?'

એ પાછળ ઊભેલી ખીજી ઊકરીએ વ્હાડખજૂએ બોધને સાડીના પાલવની કાર મોંમાં પકડી હતી. એ આ તરફ જોતી નહોતી.

ટ્રેનનું એન્જિન પાણી લેતું હતું. ફરણી વોટરિંગ સ્ટેશન હતું.

સુમનચંદ્રે વિસ્મય પામી પૂછ્યું : 'કાણુ ઊ તમે ?'
'હું તો મનને ગમે તે હોઉં, આ ઊભી છે તેની ચોળખાણુ પૂછાને !' એમ કહીને એ મુસલમાન જેવી જણાતી ખેડુ ઊકરીએ ફરી પાછળ જોયું ને કહ્યું : 'બોલને ભૈ, શું કહેવું છે તારે ?'

એ પાછલી છોકરીએ લગાર સુમનચંદ્ર તરફ જોયું ને કંઈક હોઠ ફફડાવ્યા, એટલે આગલી ખેડૂત છોકરીએ દુભાસિયા તરીકે સુમનને કહ્યું : 'કહે છે, કે આવડા બધા લાંઠકા છે, તીમાં એક છોકરી માથે શું રોક કરી રહ્યા છે ?'

સુમનચંદ્રના મોંમાંથી જવાબ નીકળે એ પહેલાં તે એન્જિનના મોંમાંથી 'ફાં.....ઓં...ઓં...ઓં' એવા કારમા અવાજો સ્ટોમ છૂટી. સુમનના હોઠના ખાલી ફફડાટ જોઈ પેલી હિંદુ છોકરી આડું જોઈ દસી પડી ને મુસ્લોમ છોકરી જોકાંસાં પાડી કશુંક મશ્કરી-રૂપે કહેતી રહી.

છેલ્લો જવાબ પકડાયો નહિ

વૃણા છોડના એન્જિનનો ફૂંકાડો એ ત્રણ મિનિટ ચાલુ રહ્યો. કાન ફેાડી નાખે એવો અવાજ એકધારે નીકળતો હતો. એ તકનો લાભ લઇને આ મુસ્લિમ છોકરી પોતાને ગાળો દેતી ખરાડા પાડતી હતી એવી સુમનચંદ્રને, છોકરીના હાથ લાંબા થતા એવાથી પાકી શંકા પડી ગઇ.

કાઇને ખબર પડે નહિ એવી જુક્તિથી અનાડી એન્જિન 'ભફ' કરતું અટકી ગયું અને બંદૂકોની ફૂંકાફૂંકી વચ્ચે પણ સ્વસ્થ રહેનારો સુમન ચમકી ઊડ્યો, ત્યારે છોકરીના છેલ્લા ખોલ જાંચે અચાને સંભળાણા : 'મોટા મુછાળા મરદ થ્યા છે તે ।'

ભોંડી પડીને છોકરી મોં આડે ઓઢણાનો છેડો કરી આડી ફરી ગઈ અને રાતાપીળા અનેલા સુમનચંદ્રે પોતાની સામે પૂરેપૂરું ફરેલું ખીજી યુવતીનું મોં જોયું. એન્જિનની વરાળે એ મોં પર પાણીનાં મોનિયાં ટાંકી દીધાં છે ।

‘નીકળો એમ! નીકળો ત્યાંથી.’ ઘટેથી સાંધાવાળાનો જવાબ આવ્યો.

‘શું છે તી?’ મુસલમાન છોકરીએ સામે જણવ્યું કર્યું.

‘શું છે શું? મરી રે’શો, ચીમડાંની જેમ ચેપાઈ જશો. માલગાડી આવે છે વાંસલે પાટે.’

‘તો જોઈએ એટલાં! પારકા છોકરાંને નિરાંત થાશે.’ એ જ છોકરીએ સાંધાવાળાના સમાચારને હળવે સાંઠે વધામણી દીધી અને ખીજીએ કહ્યું: લે! તારે ય અલા મે’સ્લાન થયો! ક્રાસીન (ટ્રેનેનું ક્રેસીંગ) જ આંઈ છે. કરી લે તું તારે પેટ ભરીને કમિયો.’

પોતાની ટ્રેને સામેથી આવતી મુડક ટ્રેનના આવતા મુઠ્ઠી અહીં અટકવાનું છે એ જાણી સુમનચંદ્ર બેવાઈ ગયો.

‘ગાડીને માથે રાતાપીળા થયે શું કામ આવે?’ મુસ્લિમ છોકરી એવું કહી કહીને વળી પાછળ ફરી જતી હતી; પહેલાનો પાલવ એના દાંત વચ્ચે પકડેલો તે પકડેલો હતો.

એક છોકરીએ તે પાટાની વચ્ચેથી ખસવાને બદલે ફક્ત પેસેન્જર-ગાડીની નજીક જઈ ઉભી.

‘જાત છે કાંઈ જાત! પોતે તો મરશે પણ ખીજને ય મારતી જશે.’ સાંધાવાળો આગળ આંઈડિંગના કપિંગ પર જતો કાંડો ફેરવતો જાયડતો ઊભો.

‘મારતી જશે શું? મારી નાખેલા જ છે ફૂલા!’ એન્જિનમંતો એક આદમી વીચે ઊતરી મામેા લઈ સંચા તપાસતો તપાસતો સાંધાવાળાની વાતમાં ટુકડા પૂરતો હતો.

‘ ઇ નેં ખસે ! ઇ જ્ઞત કોણુ ? અસ્ત્રી ! નવાણુ ટકાનો ધકા લાગતાં વાર નેં !’ સાંધાવાળો હજી અખડતો હતો. ‘ પાસે જ્ઞઈએં ના, તો નવાણુ ટકાનો ધકા !’

‘ તમારો કાગળ મળ્યો હતો,’ હિંદુ છોકરીએ પહેલી વાર હોઠ ખોલી સુમનચંદ્રના સાંધાવાળાની ફિલસૂફ-વાણી સાથે સંધાયેલા તાર તોડી નાંખ્યા.

એ વિમળા છે તે તો સુમનચંદ્ર સમજી ગયો હતો. પણ એને અહીં એકલી દેખીને થયેલું વિરમય હજી વિરમ્યું નહોતું. માવતરે જ મોકલી લાગે છે ગળે પડવા !

‘ ત્યારે સ્ટેશને કેમ ન આવ્યું કાઈ ?’ બાબુએ જોરથી ધૂંક ફેંકીને એણે કરડો પ્રશ્ન કર્યો.

‘ તમે આ આવી છે ઇ શું લેખામાં નથી ? લ્યો ! ખૂંદ છે મોટા કે કેમ ન આવ્યું કાઈ ?’ મુસ્લિમ છોકરીએ ચાંદુડિયાં પાડ્યાં. વિમળાએ વિનયથી કહ્યું : ‘ ખીલું કાઈ ઘેર નથી. ગામ ગયાં છે.’

‘ ક્યારે ?’

‘ કાલ ’

‘ કાગળ તો પરમ ઠાંડે મળ્યો હોવો જોઈયે.’

‘ મળ્યો ’ તો. ’

‘ ત્યારે ?’

‘ નહોતો બતાવ્યો. મરા હાથમાં આવેલો.’

એહ વચ્ચેનો આ વાર્તાલાપ સામસામાં જોવા વિના ચાલી ગયો. હેલુ વાક્ય કહીને વિમળા હેલું જોઈ ગઈ.

ને સુમનચંદ્રના મોંમાંથી શબ્દ પડ્યો : 'વાહ !' એ વાહ શબ્દ જ્ઞાનો સૂચક હતો. સસારા પર પોતે ખાનગીની રાહે ચીનરેસો વિગતવાર લાંબો કાગળ, આ જેને વંચાવવાનો જ નહોતો, તે જ માનવી વાંચી ગયું એનો ? આ યુવતીએ ખાપ પરની ટપાલ દેખાવી રાખી એનો ? કે પોતે એકલી જ આવીને મળી શકે એ માટે માઆપને સમતરે જવા દીધાં એનો ? સુમનચંદ્ર મનમાં ને મનમાં તપી ગયો. વિમળા ન વાંચવાનો કાગળો વાંચી બેઠી ! એવું એવું વિમાસી રહ્યો છે એની વચ્ચે વિમળાનો તાજો બોલ પડ્યો :

'આમ કંઈ ચાલ્યા જવાનું હોય ?'

સુમનચંદ્ર એ વાક્યને સમજી શક્યો નહિ; શાંત રહ્યો. વિમળાએ પોતાના બોલનું લાભ્ય કયું :

'જવું હોય તો'— પાલવતી દાર ચંચવાળતી ચંચવાળતી બાબુએ જોઈને ઋરીક ખમચાયા પથી બોલી, '...પછી લલે જવાતું.'

એ શબ્દોનો કંઈ ઉત્તર ન મળ્યો એટલે વિમળાએ એક વાર ઝેચી દ્રષ્ટિ કરી. એને જોવું તો હતું —સુમનચંદ્રનું મોં : પણ જોનારીનું જ મોં વંચાઈ ગયું. એ મોં પર રાતી રાતી ટશરો હતી.

સુમનચંદ્રથી દેવળ સ્વભાવને દારણે હો કે પછી 'જવું હોય તો...પછી લલે જવાતું' એ વાક્યમાં વિમળાએ આશુઉચ્ચરો છોડેલો શબ્દ 'લગ્ન' પોતાને તુચ્છ દારપાત્ર લાગવાથી, પણ એક બાબુ થઈને યુકાઈ ગયું.

રાતી ટક્કરો વમળાના મોં પર હતી તેમ આંખો-
માંથે ફૂટી જાડી. સુમનચંદ્રને ખીક લાગી કે હમણાં પોતાને
ધસડીને નીચે પટકશે. ત્યાં તો ખીજી કન્યાએ ટમકું મૂક્યું :

‘કાંઈ મરડ છે ને ! મરડાઈને આપે ને આપે લાંગી
જશે. વળ જ મેલે ને આ તો !’

‘તું અક્ષરે અક્ષર સાચું બોલી, બાઈ !’ સુમનચંદ્ર
એકાએક પોતાને જે કહેવાનું હતું તે માટેના શબ્દ શોધી
આપનાર એ મુસ્લિમ ખેડૂત કન્યા તરફ જોઈને બોલ્યો :
‘હું જાઉં છું તે અમારી ઇજાજતને માટે. પાણી વળીને
આપકમાઈની અસહ જેટલી જમાવટ ન કરી બતાવું ત્યાંલગી
પરણવા-અરણવાની વાત નથી. અજ આજ પરણીને ધોલકું
માંડી બેસું તો મારા પૂર્વજ દુભાય અને દુનિયા ખી ખી
હાંત કાઢે. એને મરડ કહે, વળ કહે કે વટ કહે, તારે હંચે
બેસે તે કહે.’ પેલી બેકુ છોકરીને વધુ તાન ચડ્યું. એણે
શરીરને સહજ સુંદર મરોડ આપીને બરાબર સન્મુખ બની
પૂછ્યું :

‘પણ પાછા આવીને ય પરણવું છે તો મૂળ દેકાણે
જ ને ? કે ઇ યે દેશાવરથા લેતા આવવું છે ?’

ત્રણ વરસે

છેલ્લા પ્રશ્નનો સુમનચંદ્રે આપેલા ઉત્તરને એન્જિનની વ્હીસલ અને ચાલતી થયેલી ટ્રેનનાં ચક્ર ચાવી ગયાં. એ વાતને પાકાં ત્રણ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. ફરાળી ગામની હેમાણી ખડકીમાં બાઈજી લૂપસને ખજવાળતા ખજવાળતા અને 'ઘેલી' વિમળા મેં પર છેડે ઢાંકીને તથા બેંસે બારવિહોણી બનીને બર નાંદરમાં પડ્યાં હતાં ત્યારે જાગતાં હતાં વક્ત ઘેલીની વિષવા બા.

આ ત્રણ વર્ષમાં જમાઈના હાથની કાગળની ચખરખી પણ આવી નહોતી. કોઈ કોઈ વાર ઊડતા સમાચાર મળતા કે મુંબઈમાં ને પછી કલકત્તામાં રહીને પછી મલાકા-સીંગાપુર તરફ ચાલ્યો ગયો છે. કોઈકે વળી એને ત્યાં મલાયામાં ગામડાંની સડકો પર બાઈસિકલ ઉપર કાપડની ફેરી કરતો પણ જોયો હોવાના વાવડ આપ્યા હતા. ડમરાળે મુઠાવતાં તો ત્યાંથી પણ મલાકે છે એટલો જવાબ જડતો. ત્યાં ચે કોઈના ઉપર એના હસ્તાક્ષરનો કાગળ નહોતો. ડમ-

રાજાને ઘેર બાકી રહેલાં કુટુંબીજનોમાં સુમનચંદ્રનાં માવતર કે માજીણ્યું કાઈ જાંડરકું તો હતું નહિ, એથી ‘આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા!’ એ ન્યાયે એ વિસારે પડ્યો હતો. ત્રણ વરસ-ને તે પણ તાર ટપાલ કે ખરખખર વિનાનાં—એ કાંઈ થોડી વાત છે !

ત્રણ વરસ !—ઘેલીનાં આ પણ વિચારતાં વિચારતાં ગભરાઈ જઈયાં. ઘેલીની હડોલાઈને પરિણામે અન્ય ઠેકાણે સંબંધ જોડવાની કોશિશ થઈ શકતી નહોતી. દીકરી દી’એ ન વધે એટલી રાતે, ને રાતે ન વધે એટલી દી’એ વધતી વાર્તા-સુંદરીઓની પેઠે યૌવનના, જરૂર યૌવનના, અને પછી કલકતા યૌવનના દિ’ચોળા ખાતી હતી એ જોતો, જોઈ જોઈ જાંડાણે શોષાતો શોષાતો ધણી પણ ગામતરું કરી ગયો હતો.

આજ જમાઈ હોય, તો આ ઉધરાણીના પધારા પતાવે, આ વાડી-ખેતરની વ્યવસ્થા કરે, ને રાજ જીંદીને પ્રભાતથી અધરાત સુધી લોહી પીતા પિતરાઈઓ પણ ચૂપ ખતી જાય. જમાઈ હોય તો દીકરા કરતાં ય સવાયું કરી દેખાડે.

ને હવે આ છોકરીના જોખનનો ક્યાંસુધી જરોસો ! આજ અમલદારનો કોરટમાં જઈ તડાફડી કરી આવી તેથી તો ગામ જુરાયું થયું. કાલ જીંદીને કોણ જાણે શું ય વાયરા વાય.

પણ આ છોકરી બારી વહેમીલી છે, એના આપ જોઈ ક્યાંય બહારગામ મોકલવાની વાત નીકળતી ત્યાં જ કળી

जती के हाथ ननुं वेशवाण गातवा माटे भोक्करी. हवे तो भारी सोडमांथी असे न शेनी ?

येवा वलोपात संघरीने ये सूरी-पणु कागानींहरमां. येम न परोट थयुं. मा-हीकरीये लगीने साथे होवां वलोष्ठां वगेरे आदर्यां, पणु मानी नजर हीकरीना देह पर करकळी पनी गध हती-रातोरानना आ इरइरनी धेवीने कशी अयर नहोती, येटसे येनुं शरीर तो प्रत्येक क्रियामां ताव-अह तेमन भोक्कणी रीते दोबायमान हुतुं. येना छलकट अने हिल्लोल पर अरवेा दिवस तो महाभडेनते रात्री राप्तेवी भेवी शुभ ये सभी सांजथी वहेती भूडी. अमे पाडीने हपका हेनारुं साठुं, पणु कामो धूमटांमांथी हरतां ने इरतां टमकां मुकनारी शुभे गुवान हीकरीने वींणीना दंशरानो वेदना पळोयाडी.

मानी भीन वधनी गध, कारजु के गावमांथी आगळा वहाडानां पराक्रम माटे विमणाने सुभारक्याही हेनारां वधतां गयां ते अधांनी मुवाकात हरम्यान लाईशु पाछा हानर न हता, पहेलेो तो पुः सामलतदारनेो येक कारकून न आवीने कहे:

‘अभार! साहेअने डोछिके माथातुं भेटवानी नइर न हती, विमणामेने डीक हाढी जेथी काढी, येवो गाभा जेवो करी नाज्येा के अमने कटाकने महासुभ यध गयुं.

लाईशुथी आ सांलज्युं नहुतुं. माथे पावडी भूडी अहार नीकणवा करे त्यां वणी येक वेपारी अडकीमांथी

હાક દેતા આવી ચડ્યા : 'હાં હેમાણી ! બાકો કામ હાઈ-કલાસ કરી બતાવ્યું કાલ કોરટમાં તમારી વિમળાએ. મામલતદારની ઓખાત બગાડી નાખી. ઈ દીકરો હવે આંહાથી બદલી માગીને ન જાય તો મૂછ મૂંઢાવી નાખું, આ 'મૂછ' ખોલતે ખોલતે એણે ચપટીમાં ઝાલેલી મુછ માંડ પાંચેક વાળની હશે.

ભાઈજીને માટે તો શબ્દોનું શ્રવણુ વિષયપાન તુલ્ય હતું, પણ એનાથી બોલાય તેવું રહ્યું નહોતું. રાતે પોતે જે ચિત્ર રજૂ કર્યું તેનાથી આ તો જૂદું જ નીકળી પડ્યું. મા દીકરી બેઉ સાંબળતાં હતાં, કે વિમળાની ગેરઆચર તો થઈ જ નહતી !

પણ ભાઈજી જેમ જેમ ખસિયાણા પડતા ગયા તેમ તેમ વિષવા ઉશ્કેરાતી ગઈ; પુત્રીને મળતી આ બધી શાખા-શીઓમાં એણે આફન વાંચી. એના છણુકા બે દિવસમાં તો એટલા વધ્યા કે વિમળાને પણ થયું કે ક્યાંક અદારગામ જવાનું મળે તો લૂંગડાં બદલવા યે ઊભી ન રહું.

જવાનું સ્થાન નહોતું, પણ બાના વર્તનના ફેરફારથી અધ્યાઈને એકાદ કલાક બહાર નીકળવાનો આશ્ચરો સ્ટેશન પાસેની વાડીમાં હતો. ધર, વાડી ને સ્ટેશન ત્રણે નજીક નજીક હતાં. વાડીએ લૂંગડાં ધોવા નિમિત્તે પણ જવું મમતું, કારણ કે ત્યાં સુધી રેલગાડીના પાટાહતા, અને પાટા પર, ત્રણ વરસ પર, એક ટ્રેન એક જુવાનને લાઈ, એનો હેલ્કો ઉત્તર-સમજવા ઠીધા વગર ચાલો ગઈ હતી.

હરયાઈ—ત્રણ વર્ષ પહેલાં સાથે આવીને ટ્રેન પર સુમનચંદ્રને તડકાવનારી પેટ્રી મુસ્લિમ ખેડુ ઊંઝરી આજે તો એક બાળકની માતા—એને સાસરેથી આવી હતી. ઘેટ્રી ખોનના બાપાને ખરખરે ઘેર પણ ડોકાઈ ગઈ હતી. એ પછી કંઈ મળાયું નહોતું સાવ કરમઠ ક્રમ ગઈ હશે? આંખો ફરતી કાળી દાઝ્યો ક્રમ પડી ગઈ હશે? મળું તો ખરી.

વાડીમાં પોપૈયા, અકલા, અને ઘઉંના ક્યારા વાળતી હરયાઈ એક ચણિયાના કછોટાનો, ખીન્ને ઘૂંટણ સુધી ઉધાડા પગનો, ને ત્રીન્ને પીંડી સુધી કાળી માટીના કાદવનો એમ ક્રમ હેકળના ત્રિરંગી ઠરસા સાથે કાદાળોના હાથાની હાથાની ટોચે આંકડા બીડેલા હાથ પર હડપચી ટેકવીને ઊભી હતી. વિમળાને દેખી એણે કાદાળી ઉપાડી, પણ વિમળાએ હાથની ઇશ્કારતથી ‘હું જ ત્યાં આવું છું’ એમ સુચવ્યું. કપડાંની ગાંસડી ફૂવાને ધોરીએ ફૂંડોને કાઠે મૂકી વિમળા ત્યાં પોપૈયામાં ગઈ.

‘કાઈ કાગળ પતર નથી ના?’

હરયાઈના પ્રશ્નના જવાબમાં વિમળાએ માથું હલાવ્યું; સહેજ મલકાઈ.

‘કાઈ ખરખર?’

‘ઈશ્કરને,’

એઉ જાણે કે થોડી ઘડી, ‘ઈશ્કર’ શબ્દ પર, માથું ઝુકાવી મૂંગી મૂંગી ઊભી રહી. પછી વિમળાએ પૂછ્યું :

‘તું કેમ આમ થઈ ગઈ છો?’

‘કેમ?’

‘જાણે આગલી દૂરબાઈ જ નહિ.’

‘લે, જો તો ખરી? આગલું તે કાંઈ રહી શકતું હશે?’

‘એમ નહિ; પણ તું કરમાઈ કાં ગઈ છો?’

‘રત પાલટી.’

‘કાં, શું થયું?’

‘તારો બનેલી હાલ્યો ગયો પલ્ટનમાં.’

‘હાલ્યો ગયો?’

‘હાલ્યો શું જાય? ફેસલાવીને લઈ ગયા, બીડીયું આપી, સિગરેટ્ડું દીધી, રૂપિયા થોડા દીધા, પીળો દરેસ દીધો, કાંક ન પાવાનાં પાયાં, નશા કરાવ્યા, ને કહ્યું હશે કે આમ આગળ તો તને રૂપમાં એકએકથી ચડિવાતી એવી છોકરિયું મળશે. આ એમ કરીને કાંઈક કાગળને માથે અંગૂઠાની છાપ લઈ લીધી. હું ઘણું રોષ, મેં કહ્યું. મુઠા, તારે નકા કરવા હોય તો આંઈ ને આંહી ફરીથી કર ને, હું તો મારે વાડી ખેતર ને ઠોરઠાંખર સંભાળ્યા કરીશ, તું નરો કરવો હોય તો ય કરજે, આંઈ; પણ તું જા મા, અમને મેલીને જા મા.,

‘પછી?’

‘ન માન્યો. માને કાંઈ? ખેપાંચ સરખેસરખા મળીને

અંગૂઠાનું છાપું દબ દીધિયું, પાનપટ્ટી ચાવતો ને સિગરેટના છુમાડા કાઢતો, ધારી તો ઠીક પણ આ અલાએ સમે હાથે દીધેલ એના બાળકની ચે સામું જોયા વિના ગાડીમાં ચડી બેઠો. હું તો આને કાખમાં લઈને ટેશનની બહાર વાક્ય માથે મેં રાખીને બીબી રહી રહી.’

‘કાણુ લઈ ગયા ?’

‘ઈને મલકમાં કે’ છે ને, રંગરૂટીવાળા. ઠેકાણે ઠેકાણે એના માણસો ફરે, ને જેમ ખાટકીના દલાલ ગામેગામ ને સીમેસીમ કતલખાના માટે ઢેર ગોતતા ફરે એમ આ મુવા જીવાનોને લડાઈમાં લઈ જવા ફરે.’

‘પણુ હવે કાંઈ પતો ?’

‘કાંક કાગળ બે ત્રણ આવ્યા, કાંકકે રૂપિયા આવ્યા, છ મહિના તો છાવણીનું નામ આવ્યું, પણુ હવે કાંઈ નામ કે ઠામ ? અલાને ખબર ક્યાં હશે. વાતું કરે છે કે મલકપાર ઉતારી ગયેલ છે, ન્યાં મોટા હોખાળો હાલે છે.’

બોલતી, આંમુડાની ધારા લૂછતી અને ક્યારા વાળતી જતી હતી હરખાઈ. વિમળાની સામે તો એક નવી દુનિયા બોધડી પડી હતી. હરખાઈએ વાત પૂરી કરી :

‘પછી હું તે ત્યાં રહીને શું કરું ? કાણુ નિરાંતે રહેવા દે ?’ એના માવતરને પછી પારકી જણીનો ભરોસો કેટલા દી’ પડે ? વરસ ચઈ ગિયું. પછી ટકટકાટ આદર્યોઃ ‘વહ વાડીએ સાથની હારે છૂટથી બોલે છે, ને વહ રસ્તે

ફલાણા શેઠિયા દારે ખિખિયાટા કરતી હાલે છે ! આ ત્યાંસુધી વાત વધી ગઈ એટલે હું તો મૂંગી મૂંગી મનમાં ઈ ધરયે અલાખેલી કરીને આવતી રહી છું, હવે માલિક એને પાછા ઘેર લાવે, અને એનો ક્યાંક પતો પણ લગાડી અપાવે—કે એ તે જળમાં છે, થળમાં છે, ક્યાં છે, એટલું જ નો જાણું, અરે મરને મિચાડાને ત્યાં કોઈક થોડા દનની ધરવાળી ય મળી ગઈ હોય, એથી આપણે શું, જોન ? કોઈને એ એને આથે ત્યાં હેતનો હાથ ફરતો હોય તો મારો ખુદા રાજી ! પણ કોઈ એનો પતો જ ન આલે ત્યાં હું શું કરું ? જોખો આંસુ આજ ફક્ત તારી આગળ પાડ્યાં છે. બાકી દીકરાના કસમ ને મા આગળે ય મેં મેઠે ઝાંખપ ખતાવી હશે તેલ '

એમ કહેતી એ ખૂબ ખૂબ રડી. વિમળાએ પાસે જઈને હૃદયાર્થનું માથું પોતાને ખંભે લઇ લીધું.

જમાનો બદલે ત્યારે

ખીજ એક સાથીને પાણી વાળવાનું સોંપીને હરબાઈ વિમળાની સાથે ઢૂંચા પર આવી. ખાટલા પર એક નેફ ખેડૂત બેઠો હતો. એની દાઢી ઘાટી અને રૂની પૂખ્તિઓ જેવી સફેદ હતી. માથાના વાળ અને આંખોની પાપણો, તેણેનાં ભન્મર, અરે હાથ પરની ફેવાટી પણ રૂપેરી તાતણા જેવી હતી. બેઠો બેઠો છુટ્ટો તસખીલા પારા ફેરવતો હતો. એનાં આંગળાંમાં સહેજ કંપારી ચાંચતી હતી.

‘મારા તાલા (માના બાપ) છે.’ હરબાઈ એ ઓળખ આપીને પછી કહ્યું : ‘એની વાતો સાંભળવા રોખી છે. હાલો તો.’

‘હાં, મોટા બાપુ ?’ હરબાઈ એ એના કાન આગળ મોં લઈ જઈને અવાજ કર્યો.

‘હાં! નેફે આંખો પર એક હાથની છાજલી કરી. આંખોના ખૂણામાંથી, ઘાણીમાંથી તેણે ટપક એમ પાણી ચૂતાં હતાં : ‘કાણુ, હરી ?’

‘હા. હેં મોટા બાપુ ! ઝોલી એક વાત આ મારી બે’નપણીને સંભળાવો તો ?’

‘કઈ વાત ?’ ઉત્તર દેતે દેતે પાછી ડોસાની માળા તો ચાલુ જ હતી.

‘જમાનો બદલી ગયો એની.’

‘હા—ખરું. મારી પંડવની જ જિંદગાનીની વાત છે, દૂરી ! ઇન્સાન કહે છે કે જમાનો બદલી ગયો. પણ કોઈ સમજાવે તો ખરો, કે બદલ્યાની એંધાણી કઈ ! રૂપ બદલ્યું ? રંગ બદલ્યો ? સૂરત બદલી ? પાધરો હતો તે વાંકો થઈ ગયો ? બેલતો’તો તે શું મૂંગો થઈ ગયો ? હા—હા—હા—હા—એ છોડી ! જમાનો જો ! આમ બદલ્યો. ઈ વાતને એક બે ને ત્રણ હાયકા થયા. ત્રીશ સાલ મોરુકી વાત. હું વયો આવતો’તો બાહું કરીને. ગાહું હાંક્યે આવું છું. પાસે એક ધારિયું. ચાળાશ વરસની બરણુવાની. ધરની દષ્ટ્ય એટલે હાંકાને ડચકારો ય કરવો ન પડે : હિલોળા કરતો વગડે હાલ્યો આવું છું એમાં વચ્ચે એક ખાતરું આવે. ખાતરામાં ગાહું ઊતરું ત્યાં તો મેં એક બાઈને મોઢા આગળ જોઈ અને જેમ બાઈ ખાતરામાં ઊતરી તેમ તો એક બેખની ઓથેથી ત્રણ જણા ઊભા થયા. બાઈને હાકલીને બોલાવી ખાંચે જણે. ત્યાં તો હું ધારિયું લેતોક પડકારીને ઠેકચો ગાડેથી. ત્રણે હરામીને મેં ધારિયે તગડી મૂક્યા. બાઈ જોઈ તો જીવાન કોઈ ઊંચ વરણુની. રૂપ તો અદળાક ઢળે. કહ્યું કે બો’ન, હાલ બેસી જા ગાડે, કોઈ તારું નામ ન લ્યે. બાઈ કહે કે વીરા ! તેં મારાં ધરણ્યાં ને મારી જાત્ય બેઉ બચાવ્યાં.

સામે ગામ આઈને ઊતરવું તું, ત્યાં ઉતારી એની આંસુ ભરી
 દુવા લઈ હું ઘેર આવ્યો. તે દી' રાતે મને ય હરખનું શેવું
 આવ્યું કે અહાહા, અહલાએ મારી લાજ રાખી, મેં એક
 ઊંચ વરણની જુવાન આઈને ઉગારી ! આ ઈ હતો મારી
 જુવાનીનો જમાનો. પછી એક દાયકો વીતતાં મને એ બનાવ
 સાંભર્યો, ત્યારે ચિયું, કે મારું બેટું, ઈ આઈને બચાવી એના
 બદલામાં એનાં ધરણાં તો લઈ લેવાંતાં ! આ ઈ જમાનો
 બદલાની નિશાની, અને ખીજે દાયકો વીત્યો ત્યારે પાછું ઈ
 સાંભર્યું, અને મને ચિયું, કે અરે ભૂંડાં ! ઈ આઈ તો હતી
 એકલવાઈ, એને મેં ધરમાં ખેસારી હત ! આ ઈ ત્રીજે
 જમાનો. લે હાઉ ?'

કહી રહીને યુદ્ધાએ માળા ફેરવવામાં ખૂબ ઝડપ વધારી
 મૂકી. કેમ જાણે જમાનો એની પાછળ દોડતો હોય ને પોતે
 જમાનાથી ભાગતો હોય !

ડોસાએ વાત પૂરી કરી, ત્યારે આવ્યૂને ખાટલે પગથી
 માથા સુધી એઠીને ઊંઘતો એક આદમી પાછળ ફરી ગયો
 અને એને એશીકે પડેલી તુકી (ફેન) ટોપીએ ડોકિયું કયું.

'કાઈ ખેમાન છે ?' વિમળાએ કૂવાની કૂંડીમાં કપડાં
 ઝોળતાં ઝોળતાં પૂછ્યું.

'ખેમાન રતો !' એટલું ખોલીને દૂરઆઈએ નિઃશ્વાસ
 નાખી લીધો : ને એ ખાટલા પાસે જઈ ઊંઘતા માણસની
 આદર હલાવતી કહેવા લાગી : 'કાઈ ? રમજુકાઈ ! લેત્રા,
 હવે તો ઊડ.'

‘સૂવા દેને હવે.’ ઘોઘરા, તીખા, એક ટૂંક ધુરકાટ સાથે સૂનારા આદમીએ ચાદરનો છેડો હૂરખાઈના હાથમાંથી ઝટકારી લીધો.

‘પણ બાઈ!’ હૂરખાઈ ફરી સાદ કરવા લાગી : ‘આ વાવડો નીકળ્યો છે. આઠ દીથી તલ રૂઝો છે. ઊંડ. માંડ અહલાએ વાયરું આપ્યું છે. આપણે તલ વાવલી નાખિયે, નીકર અધા ય તર ટળી જશે. ઊંડ તો, વીરા !’

હૂરખાઈની એ સુકોમળ જખાને પછી તો એના હાથને પણ મદદે તેડાવ્યા. સુવાળી હથેળીએ સૂનેલ જીવાનનાં જુલ્ફાં લલાટ પરથી ઊંચાં સંકારતી ને પંખાળતી એ કહી રહી : ‘ઊંડ, લેલા! ઊંડ. મારો વીર કરું. ઊંડ તો’—કોઈ ન સાંભળી જાય એવી ધીમાશથી—‘હજી એાશ્યો આજરો સંતાડીને ધર બેગો કરવો છે. તોલમાં રાજને તોંધાવ્યો નથી, એટલે ઝટ દેકાણાસર કરિયે.’

સૂનારો ઊંડ્યો. મોંમાંથી એણે જમીન પર ધૂંક ને બડખો નાખ્યાં તેમાં પાનપટીનાં રાતાં જોતાં હતાં. પછી એણે સિગરેટની ડાયલી પોતાની ફેજ ટોપીમાંથી બહાર કાઢી અને દિવાસળીનું આકસ લીધું, ત્યાં હૂરખાઈએ ફરી કહ્યું : ‘ઊભો રે’, ‘યે’લાં ડોગળા કરી લે.’

બહેન ડગશેા જરી પાણી લાવી, ત્યાં તો જીવાને સિગરેટ સળગાવીને ચસકાવવા પણ માંડી હતી ને હૂરખાઈ તરફ એ નવરોળ નયને જોઈ રહ્યો.

‘કેટલો અગડી ગયો છો, બાઈ!’

‘લે, છાની મર.’

‘મરુ’ તો તો વણ્ણીયે દુવા દઉં અલાને; પણ એના ધરની ટાંક માંડી હશે ત્યાં લગણુ મરાય છે કોઈથી? ‘તારે કલ્લે મરુ’ તો તો તારા મોંમાં પુલાવ મીડો!’

સિગરેટને છેક થઈયા સુધી નિરાંતે ચૂસી લઈ ધા કરી નાખ્યા પછી એ જીવાન દાજતે જવા માટે ફૂવાની ફૂંડી પર ડમલામાં પાણી ભરવા ગયો. ત્યાં એણે વિમળાને જોઈ. જોતાં એના ચહેરા પરની વિકૃતિમાં આઠો સળવળાટ થયો. કરડી રેખાઓએ લજ્જાનો પાકવ સંકેારી લીધો.

‘અરે, રમજુમાઈ!’ વિમળા પણ ઓળખીને બોલી ગઈ. ‘માંડ ઓળખાણા.’

ઓળખાણુ મુશ્કેલ હતી એ તો આ જીવાન પણ મનમાં પામી ગયો. મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો ગયો. હરખાઈ આ હરખ્યાન વાડીનાં માણુસોને જુદી જુદી સૂચનાઓ દેતી દેતી ફરતી હતી. કાશિયાને કહેતી હતી કે ‘પૈયામાં પાણી તો છાંટો ભાઈ, ઢાંઢાને ધૂળ કેટલી પેટમાં જાય છે!’ પોષૈયાં ખરીદવા આવેલા પરગામવાગાને ઝટ પોષૈયાં તોળી દેવા સૂચવતી હતી. ‘માવડું થાવા એડું છે, નીરણુ ઉપાડીને ધર ભેગી કરિયે ઝટ!’ એવું વળી ત્રીજાને કહેતી હતી. એમને ઘૂમી વળાને એ પાછી ઘોડિયે સૂતેલા પોતાના ઠોકરાને ધરાવવા માટે ફૂંડી પાસે ખેડી, ત્યારે વિમળાએ પૂછ્યું: ‘આ તો રમજુમાઈ!’

‘હા જોન.’ હરખાઈએ, પોતેજ એ વાત માનની ન હોય તેવી ઢમે કહ્યું, ને ધાવતા આળકના ધાન પાછળથી એણે લૂછવા લાગી.

‘કેમ સાવ અહલાઇ ગયા છે?’

‘અહા જાણે, ખોન. જે વરસ કરાચી રહી આવ્યો, તેમાં તો જાણે ઈ રમઝુ જ નહિ ને! રાતના જે ત્રણ વાગ્યા લગી અધાની ભેગો મસીદમાં ફાણુ જાણે શુધે કરે છે, અપોર લગી જીધે છે, સાંજે પાઠો ફાણુ જાણે ક્યાં ઊરડે છે. કાંક કાગળિયાં ટપાલમાં આવે છે તે વાંચ્યા જ કરે છે, ને આંખે તો અંગારા ઝરતા હોય છે. પૂછિયે કે તુંને શું વિચારવાયું ઊપાયું છે, તો ખોલે નહિ. મને તો બસ એમ જ કહ્યા કરે છે કે મુસલમાનની ઓરત થઈને ઈગ્નર સહરો કેમ નથી પેરતી? એકલો એકલો ખોલ્યા કરે છે કાંઈક: ‘લાકે લેજે પાકિસ્તાન!’ આપણે તો શું સમવિયે? આપ મુવા ને દીકરો કાંઈક તોરે ચડી ગયો. નહિ વાડી ખેતરનાં કામમાં ચિત્ત. કે નહિ ધરાઈ ધરાઈને ખાવામાં ધ્યાન. કાઈ જોયો કાઈ હતો, ગાયના ઉપદા દાંત જોયો ગરીબડો, પછુ ઈ માયલું નામ કે નિશાન ન રહ્યું. એના આવ્યા પછી તો: મુઈ! કાંચીવાડના ને વોરાવાડના એકેએક જુવાનનાં રૂપ જ જુદાં થઈ ગયાં જોઈ છું. માથે રૂપાળા ફેંટાને અહલે ઊંચી ઊંચી ટોપિયું, કાંઈક અિલત્રા, ઘુસપુસ ખોલવું—અરે આઈ! મારા મોટા આપુજો હમણે કહ્યું ને, એમ જમાનો જ જાણે ઈ નહિ. કાંઈક નોખા જ જમાનો બજાબજી રહ્યો છે.’

એટલું ખોલીને એણે: ‘હા.....ય રે!’ એવી એક હેતબરી નાની ચીસ નાખી, અને ધાવવું છોડીને સામે તાકી રહેલા આજકને ટપાકી મારી કહ્યું: ‘કાંઈ અટકું બરવા શીખ્યો છે તે! માડી! જોને કેટલા ઊંડા દાંત એસાડી દીધા?’

એમ કહીને એણે છોકરાને ઉપાડી ભોંપ પર મૂક્યો. ને વમળાની સામે સૂચક દષ્ટિએ જોયું. વિમળા, દૂરઆઈને જે કહેવું હતું તેના મર્મને પામી ગઈ. એ પણ વયમાં કંઈ બહેનપણીથી બહુ નાની નહોતી. દૂરઆઈની છાતીમાંથી ફૂટતી ધાવણ-ધાર પર એ તાકી તાકી જોતી ને માથું પાછું નીચું ધાલી જતી. વળી ઊંચી ડોક કરતી, પાછો પાલવ સંકારતી, પાલવને ફાટેલો જોઈ પાછી મથરાવટી નીચે ઉતારતી-એમ કરતી કરતી એ પોતાના હેલે ચહેરા દેહના ઢાંકી રાખવા કોશિશ કરતી, કપડાં ધોતી હતી.

‘કમ, બહુ ફાટલાં પેરવા માંડી છો, ઘેલીએન?’

દૂરઆઈના પ્રશ્નનો જવાબ તો એણે પોતે જ આપ્યો: ‘હા, સાચું. રોઝા કાપડ વેચે છે જ ક્યાં? જઈને ઉભિયે તો કેવો કે છે જ નહિ ને! વાંસેથી હળવેક રહી ટમકું મૂકે કે અમણા પેસા પડશે. અમરું નાણેય આપે ત્યારે તો ચાળણી જેવાં આછાંપાંખાં. તમારે પણ એમ જ?’

‘એમે કાંઈ ટીકું લાવ્યાં?’

‘પણ વેપારી તો તમારી નાતના ને?’

‘એને નાત જ નૈં. એની નાત જ વેપારી. સગા ભાઈનાંય છોડ પાડે.’

પણ આ વાર્તાશ્રાવણ લંગાવવાની વિમળાની ઇચ્છા નહોતી. એને ખીંક લાગી ગઈ હતી કે હમણાં પાછો રમ-જાન આવી પહોંચશે. એણે ફૂંડીમા પડી. સાડી સહિત જ શરીર અંગ્રાગી લીધું, અને એને કપડાં બદલવા દૂરઆઈ બગદની ગમાણુમાં લઈ ગઈ.

ખાંધી મૂઠી

એ દિવસની રાતે ગામના નગરશેઠની દુકાને ખેસી વિમળાના ભાઈજી હેમાણી શેઠ નગરશેઠની સાથે ખાનગી કંઈક વાત કરતા હતા, એના શબ્દોને પકડ્યા વગર પણ, એના હાથપગની ચેત્તાઓ અને આંખ મોંના હાવભાવ ઉઠેલીને કહી શકાય કે વાત અતિ ગંભીર, ગુપ્ત તેમજ તાકીદની છે.

દુકાનનો વાણીતર છોકરો, પ્રથમ વારની સૂચના મુજબ ઉતાવળે જઈને એક દુકાને કંઈક કહી આવ્યો, ત્યાં વળી ખીજ દુકાને જવાની સૂચના થતાં એ ખીજ વાર દોડ્યો, ને પાછો ત્રીજ વાર આજ્ઞા થતાં એ ત્રીજે ડેકાણે પહોંચાડી આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં મળી ગયેલાંએને દેવલાકને તોતળી જીભે કહેતો હતો કે 'ઈ તો કરમીની જીભ ને અકરમીના ઠાંટિયા ! શારતરમાં કહી મેલ્યું જ છે ના ?'

દુકાન પર નગરશેઠ કંઈક પ્રશ્નો પૂછતા હતા ને હેમાણી જવાબ વાળતા હતાં.

‘ નજરે નેયો ? ’

‘ હા, સગી આંખે;’ કહેતાં એણે આંખોના ખાડામાં આંગળી ખુતાડી.

‘ કેવડોક હતો ? ’

હેમાણીએ ખેડે હાથ લાંબા કરી ત્રાંલનું માપ બતાવ્યું.

‘ એવડો મોટો ? ’ શેઠના મોં પર અભયખીનાં ચિહ્ન ખેંચાઈ આવ્યાં.

‘ ધરમથી. ’

‘ દરમાં પેસી ગયો ? ’

‘ બચાડો પાણીના રેલા જેમ દરમાં હાલ્યો ગયો. ’

‘ સામે ધ્યો’તો ? ’

‘ અરે વાત કેવી ? ગાયના ઉપરા ઠાંત જેવો હતો બચાડો. ’

‘ પથરા માર્યા એ તમે નેયું ! ’

‘ આંખ્યુંના સમ. માથે રાત જેવું ધાણું છે. ખોટું શીઠ ખોલું ? આમાં કયાં ધરાકને સાચવવું છે ? ’

‘ કેટલા પથરા માર્યા ? ’

‘ ઇતિ તે નેઠો હોતો હશે ? પણ તમે નેયો હોય તો છક ધઈ જાવ. રેશમનું આંટલું નેઈ લ્યો ! ધમરક સોનાની પાટ નેઈ લ્યો આપણને તો કળના દેવ જ લાગે. દીવો કરીને પગે લાગવાનું જ મન થાય. એરા જીવને માથે ગજબ ગુજર્યો. ’

‘ દરમાં તાપણું કયું ઈ તમે દીકું ? ’

‘દીકું, બાપુ, દીકું; સગી આંખે દીકું. ધાસની ડાળી
લીધી, કરગડિયાં વાણ્યાં, દરમાં બધો કૂચો ઠાંસ્યો, ને પછી
દિવાસળી મેલી. મેલ્યા ભેળું તો સડડડ !’

‘તમે જ્ઞેતાંતા ને બધું ક્યું ?’

‘જ્ઞેતો હોઉં તો જ આ બધો વરણુવ કડું ને ?
હેમાણી શેઠ વર્ણુનને વરણુવ કડે પા.’

‘એણે તમને જ્ઞેતાંતા ?’

‘ના રે ! મને જ્ઞેઈ શકે તો તો પછી થઈ રયું ના ?
હું તો બાપા, રેસ્વેની સડકને માથે, સિંગલના ઓટાની
આંધે લપાઈને જ્ઞેતોંતો.’

એટલી વારમાં તો વાણોતર જ્ઞેને તેડવા ગયો હતો
તે ત્રણે મહાજનના શેઠિયા હાજર થવા, અને બજારમાં
બહુ અજરજવર ન હોવા છતાં, હેમાણીએ કહ્યું કે ‘આંધ
નીએ નરિ, મેડીએ જઈએ તો ખુલાસે વાત થઈ શકે.’

પાંચે જણા ચડ્યા મેડી ઉપર. ત્યાં ગોઠવાઈને બેઠા
પછી નગરશેઠ બીંતુનો પથરો પણ રખે સાંભળી જાય
એટલી બધી તકેદારી રાખીને પછી, આવેલાઓને વાત કહી—

‘આજ બપોરે રેસ્વેની સડકના નકટી-નાળા આગળ,
બજાર જવાના જે ખાડા છે તે જગ્યાએ, અક મુસલમાન
જુવાને એક મોટા સરપને પથરે મારીને પછી, એ સરપ
ભોંણુમાં પેસી ગયો, એટલે એ ભોંણુને મોઢે ધાસ, કરગડિયાં
ઠાંસીને દિવાસળી આંપી દીધી છે, ને એ બનાવ હેમાણીએ
નગરશનજર જ્ઞેયો છે.’

સાંભળ્યા પછી ત્રણમાંથી એક સુકર્મ જેવા જણાતા વેપારીએ કહ્યું: 'તે હવે શું છે એ વાતનું?'

'શું છે એટલે?' હેમાણી સહેજ તપ્પા.

'એટલે એમ છે, ભા, કે એવી વગડામાં અનેકી આખતને ચૂંથવાની શી જરૂર છે? તમારી નજરે અને છે?'

'અણખત.'

'એમ નહિ, તમારી સામે જાણી જોઈને તમને કેવલવા સારુ એ કામ થયું છે, હેમાણી?'

'ના.'

'તમે પછે? એવી વાતને જોઈને નહિ; નીકર છાણુ ચડાવીને વાંછી ધરમાં આણુવા જેવું થાય; કહીને એ વૃથે કપાળે હાય ફેરવ્યે.'

'કોનો છોકરો હતો એ?' જાન એક આધેડ વયના ગૃહસ્થે પૂછ્યું. એના ગળામાંથી ઘાંટો ઘસાઈને પેચાઈને બહાર નીકળતો હતો.

'કાસમા ઘાંચીનો. નામ રમઝાન. દેશાવરથી આબો છે હમણાં.'

'કાસમા પાસે તમારું કંઈ લેણું તો નથી ને, હેમાણી?' એમ પૂછતાં પેલા સુકૃએ મોં મગકાવ્યું.

'દુરાની યે નહિ.'

'તમે તો, ભા! કહું છું કે આ વાતને આંજી જ દાખી દેજો: નાહકે ઝેડ પાણા પગ પર દરીશ મા.'

‘ તો ભલે. મા’જનનું આયમી ગ્યું માનશું. ઈ સુંરાજો શવ, વાંલ એક પૂરો, આગમાં કેવો સસડયો હતો, એ વિચારે જ હું કળકળું છું. પણ હવે કાંઈ નહિ. મા’જનનું જોર ગ્યું. પાણી ગ્યું. ક્યાં એ વખત ને ક્યાં આ કાળ ! પેટીમાં નાખીને પરમાટી પરગામથી સંતાડી લાવનારને એક જખને માટે પણ જે મા’જને હોલ મેમણુ કોમને હલખલાવી મૂકી’તી ને માફી મગાવી’તી, તે જ મા’જન આજ ચૂં કે આ કરી શકે નહિ, એવી વેળા આવી ગઇ. કામે અરજણુ લૂંટિયો, ઝોઈ ઘનુષ ઝોઈ ખાણુ, આ એના જેવું થ્યું.’

ખીજ એ જણા, જે ચૂપ હતા તેમાંથી એકનું શરીર સળવળ્યું. ભુઠ્ઠાએ એને પૂછ્યું: ‘ કાં નાગર, તારે કાંઈ કહેવું છે ?’

‘ આપણે કાંઈક એવું કરિયે, કે સરખ મરે નહિ ને લાકડી ભાંગે નહિ.’

‘ શું ? તું જ કહે.’

‘ કાસમાની વડેને જાતીમાની તેડાવી ઠપકા દેવો, એટલે એને ખખર તો પડે કે આ કૃત્યોને આપણે જાણિયે છિયે, પણ મોટે રિલે એ ખધું નભાવી લખયે છિયે.’

‘ એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી, નાગર !’ ભુઠ્ઠાએ કપાળે ફરી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં જણાવ્યું: ઈ ભલી હશે તો પાલવ પાથરીને કહેશે કે ઝાકરાને ક્યું કહી નહિ શકું, આપણ ! ને જો બાંડી ચઢને એ ગરમ વેણુ ભે લી જશે તો આપણી ખીડી મૂકી ઉઘાડી પડી વા ખાશે. માટે હું તો કહું છું કે, ભા!

કાળને ઝોળખો, દાળખળને પિછાણો; પેટના પાકેલા જીવા-
નને પણ કશું કહી શકાતું નથી, તો આને, દેશ આખામાં
વીકરી ઝેટેલાઓને શું કહી શકાશે ? હજી શ્રાવણ મહિને
પાળે છે, ખાટકીની દુકાન રાજપુશીથી ખોલવા રજા દીધી
તે છતાં ખોલતા નથી. ખાજ અખાજ જે કાંઈ કરતા હોય
તે અદમ આમન્યા રાખીને કરે છે, ને વળી જીવે પણ છે
કે આપણા મા'બનના જ ફેટલા નખીરા ગરાશિયા ફેબદારની
સાથે ગામડે જઈ જઈ કેવી ગોડ ઉડાવે છે. માટે મૂંગા રહો
તો ડીક છે; ભરમ સચવાશે. ખોલ્યું બહાર પડ્યું એટલે
પછી હાંભિ; વા ખાશે.'

ગરાશિયા ફેબદારની સાથે ગામડામાં દાડ-માંસની
મહેફિલ ગોડવનારા મહાજનના ગૃહસ્થોના નખીરાઓની
વાતને ઈસારો થતાં તો ત્રીજા જે ગૃહસ્થ તદ્દન ચૂપ હતા
તેમનું શરીર તકિયા પર એકાએક સંકોડાઈ ગયું. ખુદ્દા
વેપારીએ એમની સામે તીવ્રથી નજરે પણ જોયું નહિ.

મુદ્દામાં પ્રાણસંચાર

સુરપની હકીકત પર આ રીતે ધૂળ વાળાને પાંચે ગદસ્થ હેવટે ઊડી ગયા, પણ હેમાણીના પેટમાં અજશિયાંની જેમ એ વાત સળવળતી રહી: એમના હોઠ ફફડ્યા વગર રહી ન શક્યા. ઠેર ઠેર એણે આ ઘટના વર્ણવીને 'અરપ કેવો સસડ્યો હશે!' એ કહવાનું કરુણુ ચિત્ર દોર્યું, અને મા'જનની પત ગયાનું કહ્યાંત ક્યું. એક દુકાને ખેડલા જે ત્રણ જણનાં પગ પર ને ખલા પર થપટો લગાવતે લગાવતે એણે કહેવા માંડ્યું: 'ઈ જમાનો ક્યાં, ને ક્યાં આ જમાનો! વીસ વરસમાં તો મા'જને દિવાળું કાઢ્યું. તે દી તો ફૂલા શેઠનો હાકોટો હતો. પેશામ છૂટી જ્ય પેશામ ! ઊલા મોત્રમાં ધણુખૂંટ ચરતા તે દી પણ ખેડુ લાકડો તો મારી જુએ! ચામડાં ચીરી નાખે ફૂલો શેઠ. તે દી તો લૈલા:-' (પાસેના એક જુવાનને સાથળ પર હથેળી મારીને-) તાજિયા ફૂલો શેઠ નક્કી કરે ઈ ટેમે નીકળે ને ટાલા ચાવ. એ દી' તો દીપરા માગ ! ગજીડિયાનો પગ કચરાતો જે ગામની અખરમાં, તો પચીસ દુકાનદાર ઠેકડો મારીને હાટેથી

ઊતરતા, ગાડાખેડુને ટાંટિયે ઝાલીને નીચે નાખતા, એાદ્યેઃ બલેને પાઘડું ઉતારે, બલેને અળદનેા વાંક કાઢે, પશ્ચ પ્રથમ તો ઠીકે પાટુએ ખોખરા કરતા ને પછી એ મણુ જનર ચખ્તરે નખાવતા, આ ઈ જમાનેા હતો મારા આપ!— કહીને વળી પાછું થપાટનું પૂર્ણવિરામ એક ત્રોળ સાંભળનારની છાતી પર મુકયું

‘હવે એ જમાનેા ન કહેવાય, હેમાણી કુવા!’ નવા જ કટનું જવાહર જાકીટ જીવનમાં પહેલી જ વાર (કારણ કે એના આપાનું મરણ થયું હતું) સિવડાવીને પહેરી આવેલા જીવાને કુવાને, ઉશ્કેરવા માટે જ જાણે કહેતો હોય એમ કહ્યું : ‘કૂલા શેક જે આજ હોત ને, કુવા, તો એને ય સમસમીને એસી રહેવું પડત. ઠીક હવે, તે દી નાના મોટા અમલદારોને હારતોરા પેરાવીને અમે નાંજનને ચેસે કે અપાશરા દેરાસરને ખરચે જોખમે વારપરમે અમલદારોને મીઠાઈના ખૂમચા મોકલીને ચલાવ્યું હતું, મારા ભાઈ!’

‘લે હવે રાખ રાખ, ગગા!’ હેમાણીને પણ, જીવાને એાતાર આને એમ ચાનક ચડી; ‘મીઠાઈ ચે દેવી પડે ને અનાજની ગુણો ચે મોકલવી પડે. કારભાર ચલાવવાંતા ! છોકરીની રમત નોતી કરવી. હાકેમેને હાથમાં રાખવા જોવે, ગગા !’ એમ કહીને વળી પાછો એ જીવાનનેા વાંસો આપડયો. અને ખીજે એક જણુ આ વાર્તાલાપમાં નહોતો તેને પણ હડઅડાવીને પૂછ્યું : ‘ખોટું કહું છું, મફતલાલ ?’

મફતલાલ આગલા દિવસનું વાશી છાયું, એ દુકાનેથી જડી ગયું તેનું વાચન કરતા હતા. એની આંખો, વિધયુદ્ધમાં

ઊતરેલા જાપાનના એક પછી એક પરાક્રમને પકડતી હતી, અને એને ઓચીંતાનો આ હેમાણી શેકનો હડકોલો વાગતાં એ ખોલી ઊઠ્યા : ‘લ્યો, મારા શેક, રંગૂનને માથે વાવટો ચડી ગયો.’

‘કોનો ?’

‘ચીખલાઓનો.’

‘એનું શું છે અટાણું ?’

‘ફોનો સંધરો તો રાખી મેલ્યો છે, ને પાછા અન્નણ્યા થાય છે ?’

‘રાખ્યો છે—તેને મેં બેઠવ્યું. પોક મૂકિયે બેય ભેળા.’

‘શા સારુ પણ ?’

‘કાણુ કાકો પૂંભડાને ય સૂંધરો જાપાન વગર !’

‘પણ ઈ જ સૂંધરો ને ?’

‘શી રીતે ? મુલેહ થાય એવું લાગે છે ?’

‘મુલેહની શી જરૂર છે ?’ મફતલાલે, પોતે કશુંક અત્યંત ડહાપણુમયું બોલે છે એવું પોતાને લાગે ત્યારે આંખ ઉઘાળવાની ટેવ પ્રમાણે આ બોલતી વેળા ભમ્મર ભાંગ્યાં.

‘એટલે ?’

‘સમજો તો તો હેમાણી શેતા ? અરે કાકા !’—(કાન પાસે હોક લાવીને)—‘કલકતા, સિલોન ને મુંબઈ, ત્રણ લેતાં હવે શી વાર છે ઈ ડીંગુજીને ? અસ્તરો કાંઈ જ્યેવો તેવો હાલે છે ટોળનો ?’—(જાપાનને યુદ્ધમાં ઉતારનાર વડા પ્રધાન

નનું નામ ટોન્ને ને 'ટોન્ને', શબ્દનો અર્થ અસ્તરો થાય છે.) ઈ ત્રણ છેડા પકડ્યા પછી ફની એકમ ગાંઠ મેલશે જાપાન ! મોં માઝ્યાં મૂલે ઉપાડશે-માગનારો ભૂલે !' ને આપણું બંદર તો પે'લું પડ્યું જાણુજો. એટલા સારુ તો રાજધાની ફરવવાની વાત થાય છે.'

'તો તો તારા મોઢામાં સાકર હો લૈલા, મફા. મારો તો છવ-એંહ-આમ-(હાથનાં પાંચે આંગળાં એકન કરી ઉધાડ ખીડ કરતાં કરતાં) લખલખ થાય છે. જાપાન તો લકાઈમાં ઘલાંડ ફર્યેય નહિ પડે એવી અશાએ ગમ ઉપરવટ ગાંસડિયું ખડકી છે, લૈલા.'

'કાલા સીદ થાય હો કાકા ?' મફતે હેમાણીને કેઆમાં આંગળી ઘોંચીને કહ્યું: 'ત્રિનોકચંદ્રજી જેવા મા'રા-જને સાખ્યા છે તે ઠાંક્યું રે' છે શું કોઈનું ?'

'બોલ મા, બોલ મા, મફા.'

'ખાવ મારી કાકીના સમ.'

'પત્યું. તને સાચે જ લાગે છે ?'

'શું ?'

'કે ચીખલા બિતરશે ?'

'પૂછો લધરચંદના દીકરાને. કલકતેથી ભાગી આવ્યો છે.'

'શું કહે છે ?'

'કે સરકારે બંગાળ, આસામ બેઈ ખાલી કરવા માંડ્યાં છે. દેહ બિહાર આવીને બેસશે વચ્ચે કાઈ મોરચો જ નહિ, ને તાતાનગરને તો ફૂંકી દેવાની જ વાત નકડી કરી છે.'

‘ને ગાંધી બાપો ?’

‘ઈ એની ગતમાં જ રમતા હશે. વાંદરો ઠેક ભૂલે નહિ.’

‘પણ મગનું નામ તો પાડ.’

‘સુભાષભાણુને બહાર રવાના કરી દીધા છે શું સમજ્યા વગર ?’

‘કાણે મા’ત્માએ ?’

‘બીજાની મગફૂર છે ? અંગડામાંથી એક કુંક બેળા અલોપ કર્યા.’

‘ક્યાં ?’

‘જર્મન જાપાન પાસે. એ ત્યાંથી ત્રાગડો રચશે, ને આ આંલયી.’

‘હળવે બોલ્ય હળવે.’

‘અરે છાપરે ચડીને બોલિયે તો ય આંલ કાણુ બાપ પૂછે છે ? સરકાર તો હાલકલોલ છે, ઈ મેટકું હવે હેમખેમ રહેવાનું નથી.’

‘અંગ્રેજ શે’નશાહ તો ભાગી ગ્યો ને ?’

‘હા, ઈ તો વે’લું આવે અમેરિકા !’

‘એના નામનાં રેડિયામાં ભાષણુ કરાવે છે ઈ તો અનાવટ ને ?’

‘નરાતાર.’

‘ત્યારે હવે સરકારી નાણાનું શું ?’

‘કાળગિયાંના ઢગલા ! રાઈ ડોષને પીજો.’

‘મારી પણ ભૂલ થઇ છે કાંઈ ! કેટલી જમીન હાથથી ગઇ ! કેટલાં સોનાં ! કેટલાં બિયાં ! ધ્યાન જ ન રહ્યું. તારે ગળે હાથ.’ કહેતેકને હેમાણી ડાકાએ મફતલાલની ચરદન પર છૂરીની માફક પોતાના પંજની ધાર ફેરવી.

આ એક જ દુકાને નહિ, પણ પ્રત્યેક હાટડે, ચૌટે, મંદિર, મારકિટે, ઠેકાણે ઠોકાણે, કાત્રીધેલી, અલગારી, અને નર્પશિખ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થની વાતચીતોથી ગામ ભરપૂર હતું. બધાં ગામોની એ જ દશા હતી. લોકોની આંખો પાંચના આંકડા તરફ ધીમે પગલે ડચકાં ખાતાં ચાલ્યા જતા ધડિયાળ-કાંટા તરફ મંડાઈ રહેતી. કેટલાં એ કાન સ્ટેશનની દિશામાં તાર સાંધીને એક ધ્યાન બંધાવતા. મુંબઈની મેલગાડીને આવવાનો વખત થાય ત્યારે, બંધાર્ણીને કસુંખાને ટાણે થાય તેમ ગામની નાડીઓ તૂટું તૂટું ચતી હતી. રાંકાં અન્નક્ષેત્ર તરફ દોડે તેમ માણસો સ્ટેશન બાણી ચાલી નીકળતા, માડૂતી ઘોડાગાડીઓ ત્રણ ત્રણ ફેરા કરતી, અને મુડલાલ ઘોડા વગર જીવે ફક્ત આદતના માર્યા જ દોડ્યા જતા. ઘોડા પટકાઈ પડીને બાન કાઢી નહોતા નાખવા એજ એક આશ્ચર્ય હતું, પાંચ પેમેંજરને ખેંચતો ગાડો પર, આ કે તે ગલ્લીએથી, નાકેથી એકાએક પોલીસવાળો કે કારકૂન ચડી ખેસતો. સર્વ માનવપ્રવાહો કેશવં પ્રતિ અર્થાત્ સ્ટેશન પ્રતિ જતા હતા, કારણ કે જીવન જોવું જો આ ગામમાં ક્યાંયે હતું તો તે સ્ટેશન પર, ટ્રેનો આવતી વખતના અરધા ક્લાકમાં હતું.

મફતલાલ અને હેમાણીકાકા પણ સ્ટેશન તરફ આવ્યા.

અળશિયાંના ટુકડા યાવ અને એ છૂટા પડેલા ટુકડા પશુ જેમ આશ્રવા લાગે, તે રીતે રોશન પર આવેલી એ ત્રણ ટ્રેનોના પશુ ટુકડા પડીને શન્ટિંગ એન્જિનની પાછળ આમતેજ દોડવા જતા હતા. જે ગામમાં જીવન એદિશિયાં અધિવાર હતું તે ગામનાં રહીશોને આ ટ્રેનોની તોડએડ, એન્જિનના કૂંડાડા, ઉતારુઓના ધોંધાટ, ઠાપાવાળાના જુમાટા અને સાસરવાસીમાં જતી સ્ત્રીઓનાં રુદ્ધન પશુ ચેતનપ્રદ અને સ્ફૂર્તિપોષક હતાં. એમાં સૌથી અધિક પ્રાણુતત્ત્વ તો રોશનમાસ્તરની કચેરી પાસે પ્રકટયું હતું. જનપ્રવાહ ત્યાં ધસી પડ્યો હતો. આની કીટલીવાળા પશુ ત્યાં અંબી રહ્યા. એત્રણ ગાર્ડ, ચારપાંચ ટિકિટ-એકર, પેલીએ, વાણિજ્ય, ધોડીની મદદે ખોડંગતા આશ્રતા ગામના વૈરાજ, ખે પાંચ વકીલ, વગેરેનાં જાંટણાંથી વિચિત્ર બનેલા એ ટોળામાં એ માથાંની ટોચ નીકળી હતી. મફતલાલ અને હેમાણીકાકા જ્યારે એ ગીચ ઘાટા માનવ-કૂંડાળામાં ટાણુઓ કરાવી કરાવી માર્ગ કરી આગળ પહોંચ્યા ત્યારે એમણે જોયું, કે એમાંથી એક હતા બાનુશંકર ડી. ડી. ઈ. (ટ્રાલેકિંગ ટિકિટ એકઝામિનર, અર્થાત ટ્રેનમાં મુસાફરોની ટિકિટ તપાસનાર) અને સામે હતો એક કદાવર જીવાન, જેણે ખાખી એક મરમ શર્ટ, લાંબું પાટલૂન, હોલપૂટ, માથા પર ખાખી ટોપી, વગેરેનો બનેલો લશ્કરી લેવાસ પહેરેલ હતો. એની છાતીએ એ ત્રણ રંગોની મિશ્ર દંઈક શીતપટ્ટી અને ખંભે કશાક અક્ષરોવાળું પીતળનું ચગદું પહેરેલું હતું. એની નાની નાની કાગી મૂંઝેના આંડા જાડાથી વળેલા હતા.

‘ पांथ इपिथ, सात आना ने त्रणु पैसा तभारे डाढी नापवा न पडरी. जने तने शडेनशाड अडवर्डा हो.’ जेग कहैता टी. टी. छी. जेतुशंकर जेने जने हाथ भूकता हता.

‘ हूर से वात करे. अम जेकरडकु नथी. आ हेजे अमारा पास, अम मिडेटरी हे. लष्ठी ल्यो अमारा इन्ड्रेनमेन्ट इमान्जिंग डा नाम, जेकर डिसका तार करीने पुजयो हे इवाला इवाला नंअरने.....’

‘ जे वात तने अमारा देहवेना डिपरने लष्ठी जलुवने, लार्ड; आडी पैसा तो डाढी न घो; रसीद आरी मजनी करी आपुं छुं.’ जेतुशंकरना हाथभां पावती छुड हती, जने जेनुं डेरुं पानुं जेणे सौं हेजे जेम पुइलुं राण्युं इतुं.

‘ अम मिडेटरीना प्राणुस.’ जेजे डावर आदमी मोटी शरारी पेढीना प्रतिनिधिनी अहाधी, जेतुशंकरना जेहवी न आमोश राजरीने शांत जवाय बाणतो हतो: ‘ अमने रत्नवाप्रमिं दुत होत इन्डियामे इरवानी छुट छे. हेअ हयो आ पास.’

‘ जेभां जेनुं इछं नथी.’

‘ तो पुजयो तार करीने, हे मारी देवमेन (रेल-मेन्ट)नुं हेकलुं आपुं छुं. नाशक देववाली इटी’ इछइ महरासी देवमेन, डिसका इमान्जिंग साथ हे अरर साथ.’

‘ अरर न फोने अघाव. जे पिता आ पाटकी वेडा.....’ जेतुशंकरे अररनेो अर्थ करतां जवा हसी

પડ્યા. 'હીક પણ, હવે તો જે કહેવું હોય તે સ્ટેશન માસ્તર સાહેબને કહો.'

સ્ટેશન માસ્તર આ તબક્કે વન્ચે રજૂ થવા. એમણે એકઠે એકથી પૂછ્યું: 'શું છે?'

બાનુશંકરે કહ્યું: 'હું જેતલસર જંકશનથી મેં આ મુદ્દસ્થને ડિટેક્ટ કર્યા છે. કહે છે કે આપું છું બમનગરથી, ને બનું છે નાશક. પૂછ્યું કે તમારા પાસ તો વઢવાણ જંકશન પર થઈને જવાનો છે. તો કહે છે કે મારે આ જેતલસર-ધોળા રસ્તે જવાની મરજી છે. મેં કહ્યું કે એ ન ચાલે, એકસેસ ચાર્જ કર્યો, તો કહે છે કે ન દઉં, મિલિટરી છઉં.'

'એશક છઉં; પેલાએ મૂઠ આમળી.

'પણ તમારા જેવા તો, આપલા! મારે પનારે રાજના પંદર વીસ પડે છે. ઈ અધાય તમારા જેવા જ મિલિટરી? ને અધાય વિધાઉટ ટિકિટ: પૂછ્યે તો અધાય ફ્રેશ, કે તાર કરો ફલાણી ફલાણી રેજીમેન્ટ પર.' બાનુશંકરને એ અધું બોલવામાં દુઃખપાકના સખડડા બરવા જેટલો સ્વાદ આવતો હતો.

'તમે ક્યાંના છો, બાઈ!' સ્ટેશન માસ્તરના એ પ્રશ્નના જવાબમાં મિલિટરીવાગાએ કાઈ એક ગામડાનું નામ આપ્યું.

'કેવા હો બતે?'

'સીપર.'

'ઈ વળી શી બત?'

‘हेभ लो आ पासणुः.’

‘स्टेशन मास्तरे वांच्चीते कुळुं: ‘अरे स्वीपर ! आ
भारा दादा ! त्वारे अेम कुडेते के डेढो लंगियो छुं !’

‘अैसी गान मत करे. में सीपर हूं. इसमें लिम्ब्या हे.’

‘अरे डेढो-डेढो आ तो.’

अे शब्दो उच्यारीते स्टेशन मास्तरे आभा टोणाने
हसायुं.

अे दाखना अण्डाट सामे आ लश्करी माणुस योभेर
राती आंभे गेठ रलो.

‘क्यां नवुं छे !’

‘आंभ न.’

‘क्यां लंगीवासमां के डेढवाडे यमारवाडे ?’

‘लंगीवासमे.’

‘नवा हेने दवे, आनु.’ स्टेशन मास्तरे, लंगी समञ्जे
माणुस थुंकते होय अेवो आव प्रदर्शित कर्यो.

‘आप केता हो तो लजे; आकी राजना आवा
पंहर लेटे छे, साहेब.’

‘भुवा ! न लार्छ न, ते दवे पञ्जी गाडीमां टिकिट
लछने यडजे, हो आ !’

‘ना, तेतुं कंछ नैं. आकी तुम तार करके पुजावना.
हमारा साथ यारय (यार्ज-पैसा) लर देगा. डिंकर मात
करना. अम हाली भयाली नेछ. अम पाका मित्रेदरी. हां

હસનેડી યાત નેષ. અમ હોલ દુનિયા દેખી હે. ફ્રાન્સ, મિસર, પેલોરટૈન, ઈરિક, બર્મા, મરાવા, સીંગાપુર, સખ ઘુમ્મા, પણ ખેટીતલાક ઇસ દેસ તો ઢાઇ નવાઇઝા હૈ. દેઝા દેઝા કરતે હૈ, લંગી લંગી કરતે હે, યૂ યૂ સિવાય દૂસરી યાત નેષ.’

એવા એના બોલ પર ટાણું ખી-ખી કરતું કરતું વીખરાયું, અને એ આઠમી, કેમ જાણે એની લક્કરી ધાવણીમાં પરેડ કરતી વેળા કદમો ભરતો હોય, તેવી અદાથી એ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર પણ ચાલવા લાગ્યો. એની ચાલ તાલગંધ અને ગૌરવભરી હતી. સીતા સ્વાભાવિકપણે ટટાર હતો. હૈયેહૈયું દળાય તેટલી ખીરદીની વચ્ચેથી એ વગર અડગાયે, વગર અડક્ટે, નિર્દર્શક હસી તોફાની કે ગૂંચવણ ગભરામણ વગર ચાલતો હતો. વળી તેણે સિગરેટ સળગાવીને પીવા માંડી, એ જોઈને તો ટી. ટી. ઈ. ભાનુશંકર, યગલદોડી પર ખોડંગતા વૈદરાજ, મહેા ઉર્ફે મફતલાલ તથા હેમાણી કાકા ઉપરાંત ખીજા કેટલાક, ચાર ચાર આંખો કરી તાડી રહ્યા.

‘તુવાય જોયો તુવાય દેઢાનો ! ચાર્જ કર્યા વગર છોડવા જ ન જોવે ને હીકરાઓને !’ એ કહ્યો ટી. ટી. ઈ. ભાનુશંકરના હતા.

‘આ લડાઈ તો કાળા કોપિની થઈ. દેઢા લંગિયાની ખોપરિયું પણ ફાટી.’ વૈદરાજે કહ્યું.

‘ધીરા, ખાપણા, ધીરા !’ મહેા કહેવા લાગ્યો; ‘ઓલી કારથી હિટલર અને આ કારથી ટોન્ને, ખેવને ભગવાને આ દિસાય એખો કરવા જ ઊભા કર્યા છે.’

आवी आवी अलुविध रीते नवो प्राणुसंचार अनुभवने गामलोको पाछा गाम लक्ष्मी याख्या गया, ओकाठ कडाकनो बलसे माझीने पछी स्टेशन रोजना ब्रूअडी पारश शन्टिंग ऐन्विनती तुम्बिण्णु होउघामथी शरमातुं सुनकार पड्युं, सुरदां पर ओकां भजेलां गीधडांती वाद देता फेटवाड लेके गोदाभ पासेना धका पर मालगाडीना उषामांथी नीकणता सामान पासे जीला हता. जेत्रणु सांघावाणा लवर वधर उगलानी इशो जियी करी टोला (७६) चूटता हताः—

जेवी सांजे पेले मिलिटरी स्वीपर, पांच सात लंगीलेकाना टाणानी मोचरे कासम प्रांवीती वाडीये गये रमजान त्यां पाटले भेडाभेडा, डोर वागेवं जेम मोडुं पानपीडुं भेडे गलोडांती वन्ये इरवतो इरवतो यावतो भेडा हतो.

जीम लंगी लोकाये 'अजदाता! याप्या साम! सुदावद!' जेवुं जेली धरती सुधी जूडी सकामो करी. पेदा परेणुआये तो स्वाभाविक अदाधी टटार सीने. साम-दीने ज हथ थोडा कपाण लक्ष्मी जिये करे.

'कम ?' रमजाने पूछ्युं.

मिलिटरी स्वीपर उल्लुं : 'तमे कासमभारमना दीकरा ?'

'हा, कानुं काम छे ?'

'तमारी जे'न हूरयाछ ने ?'

'हा.'

'भारे जेमनुं काम छे.'

બાલબચ્ચાં સાંભરે છે

એક તો અંગ પર ખાખી લશ્કરી લેખાસ, એમાં પાઠો જીવન બદલ ધરાવનાર આદમી, અને એમાં પણ કીણી મૂંઝેના વળદાર આંકડા ચડાવનાવરો અજાણ્યો આદમી-પાધરોદાર પોતાની બહેન દૂરઆઈને મળવાની માગણી કરતો ઊભો રહ્યો છે, એ દેખી રમઝાને ખાટલે ખેડાં ખેડાં પોતાની આંખો પરથી તોલદાર પોપચાં ઊંચાં કર્યાં. સિગરેટના ધુમાડા આડેથી એની નજરનું ખુન્નસ અછતું ન રહ્યું.

ખીજન બધા ભંગી લોકો છેટે લોંબ પર ઉભડક પગે ખેસી ગયા હતા, ત્યારે આ અજાણ્યો લશ્કરી ઊભો જ હતો.

હાથા લાંગેલ એક આંકડો સામે પડ્યો હતો, તેની સામે દષ્ટિ નિઘાડીને મને કમને પણ રમઝાન કહ્યા વગર ન રહી શક્યો કે 'ખેસો, દ્યો પીગો છો ?' કહી સિગારેટની ડખી અને દિવાસળીનું આકસ આંકડા પર ફેંક્યાં.

સ્વીપર આંકડે ખેડો, તે એના સંગાથી ભંગિયાઓના

શ્વાસ અધ્ધર ચડ્યા. પેલાએ તો સિગારેટ સળગાવી, ધુમાડા તાણવા માંડ્યાં.

હજુ પણ રમઝાન એ શ્વપ્સને ખીડીના ધૂંત્રપટ આડેથી તપત્સી રહ્યો હતો.

એઓ એકા હતા ત્યાં એક વંડી હતી. એ માટીની પછીત પાછળથી દોવાનો મીડો ગંભીરો ઘેરો રવ અવિસ્ત ધારે આવી રહ્યો હતો. ઉપરાંત એ જણાની બોલચાલ પણ સંભળાતી હતી. એક પુરુષ-સ્વર કહેતો હતો : 'તૈયમ માગે છે તમારી ગાય, કે'છે કે રોકડા મો આપું. કાંધાં ય નહિ.'

'ના રે, નારણભાઈ!' સામે ચોરતો સ્વર ઉત્તર વાળતો હતો; 'ધવડા ઈ તૈયમડાનો મને ઇતિયાર નહિ. ઈ' તો કસાઈવાડે ય ગાને વેચે. તમ જેવા ગોવાતી માગે તો દઉં. મન પાંચ-પંદર ચોછા આપે. નીકર કાંઈ નહિ. પૂજા નીરીશ તો પૂજે ય દુવા દેતી બાપડી ખીલે બંધાઈ રે'શે. મન દૂધ તો દેતી.'

'હ્યો, મેન્નો હવે વાછડાને.'

'હાય! રાયો કાંઈ જોર કરે છે! મારી હથેળા જ છોલી નાખી.'

પછીત પાછળનો એ દોવાનો અવાજ, એ જણુ વચ્ચેનો વાર્તાલાપ વગેરે વિરમી ગયો, અને વાછડાની ખરીઓની તખડાટી સંભળાઈ.

એ વાતચીત કરનાર દૂરખાઈ અને ગોવાળ હતાં.

અહીં અદાર ડળીમાં સ્વીપરો રમઝાને પૂછ્યું : ‘ક્યાંથી આવો છો ?’,

‘મલાયાથી;’ સ્વીપર બોલ્યો.

‘શું કામ છે અમારી બાઈનું ?’

‘સમાચાર દેવા છે.’

‘કોના ?’

‘તમારા બનેવીના.’

‘ગુલઝારના ?’

‘હા.’

‘હજી જવતો છે ?’

રમઝાનના એ શબ્દોમાં તીખાશ હતી, પણ એણે જવાબની રાહ જોયા વગર પોતાની માને સાદ પાડી દૂરબાઈને લાવવા કહ્યું.

‘માને ઘણી ખમા! મોતને ઘણી ખમા!’ એવું બોલતાં, પેલા ભોંગ પર બેઠેલા બધા ભંગિયા લોકો થઈ ગયા. અને ડોશી જેવી દેખાતી ખેડુ-ખતીએ જરાક લાજ કાઢીને ‘હા! આવો, ખામા લાઈજી! આવ, બેટા લગવાન! આજ તો સંધા બેળા થઈને આવ્યા!’ એમ બોલી, એક-છાનો પાલવ પેટઘાતના ઉત્ક્રાંડ લાજ પર લપેટી લીધો.

‘આવિયે’ તો ખરા ને, માડી!’ એક જણે કહ્યું : ‘વધાઈના સમાચાર લઈને આવ્યા છયે. આજ તો મા કબલ કોપ ભરી ભરી ચા પિવરાવે. આજ હોડ પલાળ્યા વિના ને જાયે, સારા સમાચાર લાવ્યા છયે.’

‘ડમલ પીજોને, માડી ! હાલ ઘડી હોટલેથી મગાવી દઉં, એમાં શી નવાઈ છે ? રૂડાં મોઢાં તમારાં, તે સારા સમાચાર લાગ્યા. કહો, શું છે સમાચાર ?’

‘કે ધૂણાભાઈ !’ યુદ્ધા ભંગીએ ‘સ્વીપર’ને બજાવ્યું.

રમઝાનના કાન ચમક્યા. આંખો પૂરેપૂરી ઊઘડી ગઈ. જેને આંકડા પર ખેસારી પોતે સિગારેટ આપી છે તે તો આંપડો નીકળ્યો. એનું અભિમાન તો ખૂબ ધવાયું, પણ પછી એણે તાજેતરમાં જે નવી હવા પીધેલી તે યાદ આવી. એણે ગમ આપી.

અને લશ્કરી સ્વીપર ધૂણાભાઈએ મા-દીકરી તરફ બેઠેલે સંદેશો શરૂ કર્યા—‘હું મલાયા સીંગાપુરમાં હતો, હમણું જ આવ્યો છું. ગુલઝારભાઈ મેરી સાથે એક જ કંપનીમાં (લશ્કરી વિભાગમાં) હતાં. જનપાનવાળાએ કાળા કાપનું અભિયંત્ર કર્યું. કુઆલાલપુરમાં હમેરી કંપનીનો પડાવ હતો. મેરી તો મરજી ગુલઝારભાઈની સાથે ઉપર રહી જવાની હતી પણ હમ હમેરા ગોરા કમાનિંગ સાહેબને બંગલે ડ્યૂટી કરતા થા. એર મેમ સાયની મેરી ઉપર બડી મેરખાનીથી, કારણ જે ઉસકા બાબા લોગ મેરી સાથે રમતા ખેલતા. એટલે કમાનિંગ સાય ને મેમ સાય, બાબા સાય સૌ મોટર-ગાડીમાં ભાગ્યા, હમને પણ સાથે લીધો. ગુલઝારભાઈ સખ કાળા લોહના લશ્કર સાથે ઉપર રે ગયા. હમ તો કમાનિંગ સાય સાથે ઇન્ટિમરમેં ચડ ગયા. બાબા લોગે હમારો હેડો છાડ્યો નહિ.’

‘તે ગુલઝાર સલામત છે ના, માડી !’ ડોશીએ આ માણસની ભાષાની ખીચડીમાંથી ફક્ત મુદ્દાની વાત પકડીને પૂછ્યું.

‘હા મા, ખૂબ સાબ તાબ થા. મને ખોલે કે ધૂડા-લાઈ, અમારા ખટલાને ખેરિયત કહી આવજો. મેંને કહ્યા કે જરૂર, ગુલઝારસાઈ, હું જાતે જઈને ખેરિયત કહીશ. પોતે કહે કે હમેરી જોરુકું ખાસ મોઢામોઢ કહના-’

અહીં રત્નીપરે ડોશીના પડખામાં ખેડેલી હરખાઈ સામે દષ્ટિ કરી. હરખાઈ નીચું જોઈ ગઈ. જરી વારમાં તો એ ધરતી ઓશરીની ગાર પર ટપ-ટપ-ટપ-એ યુવતીનાં નેનનાં નેવલાં ચૂઈ પડ્યાં.

‘સાજો નરવો છે મારો! ગુલઝાર! હેં માડી, સાચેજ?’ એમ પૂછતી ડોશી આસમાન સામે સલામ કરતી અને ખીજી સલામ ધરતીને ભરતી ફકત એટલું જ ખોલી : ‘હે અગા! ખાવંદ ઘણી! તું ખંડા રહેમાન છે. અમે તો રોજ ફફડતાં; ને આ મારો રમઝુ તો કાંઈ ઉતાવળો! કાંઈ ઉતાવળો માડી! વાંસે જ લાગ્યો તો કે હરીને ઝટ ખીજો...’

‘છાતી રે’ને મા!’ એવું તદ્દન ધીરે સાંદે કહેતી હરખાઈએ ડોશીનો હાથ દબાવી રાખ્યો. એનું ગળું વધુ કંઈ અવાજ કાઢવાને અશક્ત હતું. મહિનાઓથી ફિક્કાશ ધારણ કરતા ગયેલા એના વંચગોળ રૂપાળા ચહેરા પર સુરખીદાર રુધિરનાં જોશભર્યાં આવન-ખવન ચાલતાં હતાં.

‘ઓરે કહ્યા હે, કે અમારા. ખચ્યાકુ પણ દેખ કે આના, ધૂડાસાઈ.’

‘લ્યોને, એનેય લઈ આવું, આપુ!’ એમ કરતી ડોશી અંદર દોડી જઈ ઘોડિયામાંથી ઊંવતા લાગુને તેડી

લાખી, એના વાળને પંપાળી કહે; 'ને, તારા આપનો સધેસો લાવ્યા સે ! તને યાદ કરે સે તારો આપુ.'

'કેવરાવ્યું છે ગુલઝારભાઈએ, કે હુમત રાખે, જગર કંઠથી કરીને ર્યે. માલિક ચોકસ મેળવશે.'

'મેળવશે-કબરમાં-' એમ કહેતો રમઝાન તીખે અવાજે પૂછી ઊઠ્યો: 'તમારી ફોલુ' તો તિયાં જાપાન-વાણને સોપાઈ ગઈ, તોય કહો એ કે માલિક મેળવશે ! ગોરા ગોરા તમામ મોટરુ'માં લાગીને આગબોલુ'માં ચડી આંઈ ચાલ્યા આવ્યા, વાંસે કાળી ફોલુને સોંપી દેવા રાખી-કમજતો !'

'બાત તો સચ્ચ છે; ' સ્વીપરે કબૂલ કર્યું.'

'ને તમારા ગોરા તો આગલી રાત લગી દારૂ રંડી-આજમાં મશગૂલ હતા. ખરી વાત કે નહિ ?'

'આખી રાત કલબુ'માં મોજ કરી, ને સવારે સીંગાપોર તૂટ્યું કે લાખ્યા. મચ બાત છે લાઈની.' સ્વીપર ટહુકો પૂરી રહ્યો. 'ખીજે ત્રીજે કેકાણે લખતા હતા ત્યાંથી પણ કાળાને લખતા છોડી ગોરા લાગી છૂટ્યા.

'અરે માગ રાયા !' ડોસીએ નિઃશ્વાસ પડતો મેલ્યો: 'અમારા ગુલઝારને-અમારા એક જમાઈ નેય ન કાઢી લઈ શક્યા મારા પીટયાઓ ? ઈ એક એને શું ભારે પડી જત ? બુવાનજોઈ આપડો. મોટીમોટી ઉમેદે ગયો, ને આટલા મહિના અરત છોડરાંની સામે ન જીયું—'

ડોસી અટકી પડ્યાં, પણ સ્વીપરે ત્રાગડો ઉપાડી લીધો: 'સાચું, ડોસી મા, ગુલઝારભાઈ પણ અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે એ જ વલોપાત કરતા'તા, ખોલે કે અરે ઘૂડાભાઈ! પેટફૂટી કહું છું. બાલવચ્ચાને ટુકડો કાગળ પણ નથી લખ્યો, નથી ખરચી મોઢકી, આંઈ મલાયામાં બાબુ અને સારંગ માથે મોઢી પડ્યો, બુંગા રોઝ અને બુંગા ચમેલીની વેણી ઉપર ફિલ લટી ગયું. પણ આખરે તો ઘર એ ઘર, નકા કરેલી તે જ સાચી ચોરત.'

'ઈ શું કહ્યું, ભાઈ! કંઈ સમજણુ ન પડી.'

'ઈ તો એવો માયને છે ડોસીમા, કે મલાયાની ચોરતું બહુ દેખાવડી, બહુ રૂપકડી. ચણિયાને દેકાણે ઈ જે લૂંઘી વીંટ તેને સારંગ કહે છે; બદન પર કબજાની સિસ્ટમ પહેરે તે બાબુ કહેવાય: ઘાનમાં પહેરે તલીંગાં, પગને કાંટે પહેરે રૂપાના પેરા, ઝરી કરેલા ખાસોટ માયને અંપલ પહેરે, માથામાં ગુલામ ચમેલીની વેણી આંધે. ખોત માયાળુ બાઈઓ.'

દૂરબાઈના દિલમાં જે સંદેહ મતો હતો તે બગો ઊઠ્યો: એના મનોભાવને સમજતી માએ સ્વીપરને સ્પષ્ટ પૂછ્યું; 'તે, હું માડી! ત્યાં નકા કરે?'

'ઘણા કરે. જેને પરણે તેને મલાયાવાળિયું ફૂલ જેમ જાળવે. પણ લશ્કરવાળો કંઈ પરણી શકે? ઈ તો પારકે પરદેશ એકલવાયું લાગે, મરવા મારવાના મામલા, ઘડ માથે ડાકી કાયમ ડગમગતી જ રહે, ઘર સાંભરે, આ એમ વળી ક્યાંક કોઈકે દિવસે ડચૂટી ન વ હોય ત્યારે જાય તો માયા લાગે, બાકી કંઈ નહિ...'

‘બાકી કંઈ નહિ!’ એ બોલ હરબાઈને શાંતિ
પ્રમાણનારા લાગ્યા.

‘પણ, ડાસીમા ! સ્વીપર સ્ટ્રીટ કર્યો; ‘વાત છુપા-
વતી નથી. હું ને ગુલઝારભાઈ ડોક ડોક વાર ભાંગી પડવા
જેવા થઈ જતા. હું એને કહેતો ને એ મને કહેતા, કે
જન્નમમાં જંબ આપણો દેશ, હાલોને આંઈ આ નાનાં
નાનાં કમ્પોઝમાંથી એકાદમાં, નાળિયેરી ને રખરના બગી-
ચામાં મજૂરીએ લાગિયે’, એઈ ને ખજૂરીનાં છાપરાંવાળા
એકાદ ખોરડામાં પરણીને ખેસી જાયે ! પણ ફેજમાંથી
શે છુટાય ? ત્યાં તો અંદક જ છે ના ?’

‘સારું, બાપુ ! તું હીમખીમ ઘેરે આવ્યો.’

‘ગુલઝાર આવી રૂયો હવે મા;’ ઘોઘરે સાદે રમ-
ઝાને કહ્યું.

‘કાં બાપુ ?’

‘જપાનવાળા કેદીઓને સાચવતા જ નથી. કાપીને
જોસ રાંધી ખાઈ જાય છે.’

‘ઈન્સાનનું.’

‘હા, ઈન્સાનનું.’

‘હેં ભા ?’ ડાસીએ સ્વીપર પ્રત્યે રાંકડી નજર નોંધી.

‘વાતું તો અધિયું વ થાય છે, માડી ! પણ માલિક
સારાં વાનાં કરશે. હું તો નીકળ્યો ત્યાર વેળાનું હીમખીમ
કેવા આવ્યો છું.’

‘એટલેથી ય અમે ઘણાં રાજી છવેં, ભાઈ, ને અમારો અલા રાજી થાશે. હ્યો, ચા આવી ગિયો. પીને પછી જવ.’

બીજા સૌએ સખડકા ખોલાવીને, અને સ્વીપરે કપ-માંથી જ ધીરું ધીરું ‘સીપિંગ’ કરતે કરતે ચા પીધી. ગોરને ઘેર રહી આવ્યો હતો એટલે જ તે !

મુલાકાતિયા જવા ઊડ્યા, લાંગીઓએ દુરા દીધી કે ‘ઈ તો માડી, માલક મોટો છે, હીમખીમ રાખશે, ખોનને હરમત દેજે.’

એ શબ્દોએ હરખાઈની હિંમતને ઊલટી ગાળી નાખી. એને ઓઢણાને છેડે આંખો લૂછતી નિહાળીને રમઝાન ચિડાયો.

‘રાવજ તે એવી કઈ મહોખતે ! રઝખાવીને જનારના મોં માથે તો ખૂટ મારવી જોવે.’

હરખાઈ એ ન સાંભળી શકી, અંદર ચાલી ગઈ, ને વાઢાની ખડકીએથી બહાર નીકળીને પેલા લાંગી લોઢાનો રસ્તો આંતરી ઊભી રહી. સંદેશો લઈ આવનાર સ્વીપરને એણે હળવે સ્વરે પૂછ્યું : ‘હેં ભાઈ, એણે બીજું કાંઈ કેવાયું છે ?’

‘બીજું તો શું, ખાઈ ?’ સ્વીપર ઘૂડાભાઈએ નીચું મોં રાખીને જવાબ દીધો : ‘ખાલખમચાં બહુ યાદ આવે છે એટલુંજ કહ્યા ક્યું. અમે ગોરા કમાનિંગ સાખનાં મેમ સાખ ને ખાખ સાખ સાથે સવારે લાગી નીકળ્યા, ને એ પછી ગુલઝાર ભાઈવાળી અમારી આખી ફોજ સાંજે જવા-નવાલાને સરિન્ડર થવાની હતી.’

‘એનું બદન તો નરવું હતું ને, ભાઈ?’

‘કાંક લેવાઈ ગયેલ તો ખરા. આડોડાઈ બહુ કર્યા કરે ખરા ને, એટલે એને માથે ખટલા થાય, સગ્ન ભોગવ્યા કરે, કાંઈ ડિલ મિલ કરે નહિ. દિલ ઉપર ધ્રાશકાજ પડી મથેલ કે ફસાઈ ગયા! એટલે પછી કામમાં ગલતી થિયા જ કરે.’

‘શા માટે?’

‘બાલબચ્ચાં યાદ આવ્યા કરે એથી.’

‘શી સગ્ન કરે? માર મારે ખરા?’

‘પલટનના મામલામાં તો હરેક કિસમની હિંદવેહલાં વીતે બાપા! પણ હવે એ બાતકા કુછ વલોપાન મત કરનાં.’

એમ કહેતો સ્ત્રીપર ચાલ્યો ગયો, હરખાઈ ખડકીની અંદર પાછી પેસીને કમાડ અંધ કરતી હતી. તે જ પળે શેરીમાંથી એક આદમી ખૂણાને વાંક વળાને નહક આવી પહોંચ્યો; ને હસીને એણે હરખાઈને પૂછ્યું: ‘આંધથી તો નહિ જ દાખલ થવા દેને, હરી?’

સુધરાઈના ઝાંખા દીવાને અજવાળે શરીર ઓળખાય એ પૂર્વે તો અવાજ પિછાનીને હરખાઈ બોલી: ‘કાસમ અનેવી! આગલી ખડકીએથી આવો, અને-બુએ, છોકરાના બાપુના સ્નાના વાવડ છે. એટલેથી સમજી જાજો. નીકર પછી હું જેવી કાઈ ભૂડી નથી!’

એટલા શબ્દો સાથે એણે પાછલી ખડકીને અંદરથી સાંકળ ચડાવી ને એના અંતરમાંથી ઉદ્દગાર બીડ્યો :

‘સગા ભાઈનેય મારું એક પેટ ભારે પડે છે, નીકર આટલી ઉતાવળ હોય ? આજ જાને તો કાલ જોને તેકાવ્યા જ કરે છે, ખેનને ઝટ ઠેકાણે પાડવા. ખેન શું અણ-હકની શેર જાર બગાડે છે ? અરે અલા ! પરણ્યો આપડો કાળા પાણીને પાર બેઠો બેઠો અમારે વાસ્તે હીનરાય છે, ને આંઈ તો કાસમ બનેવી મધરાશી ફેટે તલપાપડ બની રિયા છે. ઝો અલા ! હે અલા !’

વાડામાં ગાયોને કડમના પૂજા નીરવાને મિષે એણે આટલા મનોહારને માટે સમય મેળવ્યો.

માણુક્યેન

વિમળાને ઘેરે જઈ પોતાના વરના વાણી બની ગયેલા કુશળ ખખર આપણા દૂરમાઈ ઘણા દિવસથી ઇતેજર હતી. (એ ખખર વાણી હતા, કારણ કે ચાર-છ મહિના પહેલાંના હતા) પણ ખેતર-વાડીનાં અટપટાં કામેએ એને રોકી રાખી હતી. વાડીમાં ઘઉંને પાણુ પચાતાં હતાં, તો છેટે ખેતરમાં મગ-મઠ ઉચકાતા હતા, ત્યાં પાછા તથા ઉમેળાતા હતા, કાણાં ત્રિણાતાં હતાં. પોતાના આનંદની વાતને જાણે કે દામડીમાં મૂકી દેવી પડી હતી. બહેનનો આ આનંદ સમજાવને ગમતો નહોતો, સમગ્રતો પણ નહોતો. ગુલઝારને એ કાઈક જાણતી કેદી-છાવણીમાં વગર પોષણે રિખાતો સમકતો અગર તો કે' દાડાનો ઠાર થઈ ગયેનો માનતો હતો. બાઈની દષ્ટિ ચૂકરીને એક દિવસ દૂરમાઈ બહેનપણીને ઘેર ગઈ. ઠોકરો સાથે હતો.

આશ્ચર્યની કાર પર ઠોકરાને ઉઠાડીને પોતે તો હળુ

કુળિયામાં ઊભી હતી, ત્યાં એણે અંદરના ઝોરડામાં એક નવી વ્યક્તિ દીડી. બરાવદાર શરીરનો પીડલાગ જ એટલો વિચિત્ર હતો, કે આ કોઈ સ્ત્રી છે કે પુરુષ તે સમસ્યા થઈ પડે. પણ એ પીડ પર બહુ લાંબો નહિ કે બહુ ટૂંકો નહિ એવો ચોટલો ઝૂલતો હતો, તે જીવ સુધીના ખુલ્લા હાથ ઊભળા હતા. હાથની કળાઈઓ ઉપર છૂંદણાંની હાર ને હાર હતી, જે પરથી કોઈકે જૂના જમાનાનું માણસ લાગે. સફેદ ખાદીની જાડો સાડી જે અરધો અરધો ઉઘાડો મૂકીને ખજા પર પડી ન હોત તો કોઈ પુરુષ ધોતિયું ઝોઢીને ઊભેલો લાગત. કરચલી વળીને જરા ઊંચી ચડી ગયેલ એ સાડીની નીચેથી ચણિયો (તે પણ સફેદ ને જાડો) દેખાતો હતો. પગની પીંડીઓ સહેજ ઠોકાતી હતી. પગનાં કાંડાં પર કાંઈ દાગીનો નહોતો, પગની પેશીઓમાં સુકોમળતા નહોતી. હાથને કાંટે ફક્ત અડકક પાતળી ચૂડી હતી. કમરે એક હાથ ઘઈને એ ઊભી ઊભી વિમળાની આને કહેતી હતી :

‘તમે મારો બરોસો રાખોને, માશી! મને એક વાર એને આંહી ખેસવવા દો, પછી તમે જુઓ, શું થાય છે.’

પોતાને માશી કહેનાર આ સ્ત્રીને વિમળાનાં આ ઓશિયાળી, રાંકડી ને ઉચાટભરી આંખે કહેતાં હતાં :

‘તારા વિના એને ખીજું કોઈ ઠેકાણું નહિ લાવી શકે, માંકુ! તારો મને બરોસો છે. ખીજન તો કોઈને ઘેર મોકલું નહિ; પણ તું એનું મન મનવોને ક્યાંક સારું ઠેકાણું જોતી દે, ખેન. તું જ મારો ઇષ્ટદેવ. યાકી આ મારાથી નથી ખમાતું. આ કુટુંબીઓના કડવા ખોલ રાતદાંડો મારી જાતી છંદી રૂયા છે.’

‘भारे अरोसो डोय तो जरो धेवीनां कपडां.’

‘धारे गतुं छे?’

‘तमे धेवीने तैयार करी घो, तो हुं परम ही पाछी इतुं के तरत.’

‘अने ते पूछुं छे?’

‘अे तो भने सामे आलीने छडी रही छे के भेन, भने मुंनछ तेडी ज्ञ, डोछ रीते मुंनछ लेगी कर.’

हर्याछ समञ्ज गछ यडेनपणी धेवीने मुंनछ लछ जछ अेतुं इयांके इअ करी नाभवाने छराहो आ डोछ महे-मान पाछी साथे ययांछ रह्यो छे. धेवीभेन धःमां जथाती नथी.

याजूमं रसेइतुं इतुं त्यां पोते गछ. विमणा शेटवी करती छती. हर्याछ हर अेडी गेडी वातो डरवा लागी; गुडजर डरतो डोवा वगेरेना जगर दीधा.

‘सारुं, अेन! अगवान तमने डेमअेम पाछां लेटाडे.’

‘तमने य.’ हर्याछअे सामी हुवा दीधी.

‘अमारुं तो डोणु जणु.’

‘इम डोणु जणु?’

‘अमारे तो ह्यो संअंध ने शुं सगपणु?’

‘संअंध भेइअत छ तो मननी वातुं छे.’

‘पणु अेकना मननी नदि तो!’

‘अेकना मननी वात सामाना मनमां जग्या विना रहे नदि.’

‘એમ ?’

‘હા, આનો બાપ અમને જાંબી રહ્યો છે ન્યાં કાગે
ખાણીએ—કેંક મલાયામાં.’

‘જે થાય તે અરુ, બાઈ!’

‘તમારાં તો ગાંસડાં પોટલાં બધાય છે ને શું?’

‘હા, થોડા દી મન મોકળું કરી આવું.’

‘કોણ છે મેમાન?’

‘મારાં એક મશિયાઈ એન છે.’

‘પરણાવી દેવાની પેરવી કરે છે?’

‘ના રે ના, એ તો મારી બાને દોસલાવવા માટે.’

‘જખ્ખર લાગે છે.’

‘મુંબઈમાં એને બધા જમાદાર કહે છે. ખહુ જખ્ખર છે.’

‘મરદ ઘડતાં ઘડતાં માલિકે અરની ધડી લાગે છે.’

‘તમે એને જોયાં?’

‘વાંસો જોયો.’

‘મોહું જોયું હોત તો ખખ્ખર પડત.’

ત્યાં તો એ મરદ, સાધુડી, અને સુભાગા સ્ત્રીના
મિશ્રણમાંથી બનેલી મહેમાન સ્ત્રી અંદરના ઘરલાગમાંથી
રસોડા તરફ, ‘લે ઘેલી ! કર તૈયારી.’ એમ કહેતી કહેતી
આવી. એનું મોહું દૂરબાઈએ જોયું. ઘેલી બોન સાચું
કહેતી હતી. આ ‘જમાદાર’ નામે મુંબઈ-મરાઠર સ્ત્રી સાચા

અર્થમાં, મુકોમળ, સોહામણી, બેચક ટાઢ તકકા ને વરસાદમાં ટિપાઈ ટિપાઈ રીઢી બનેલી, પણ અમીરાતનાં બિંડાં લક્ષણ લળકાવતી એક નરદમ નિભેળ નારી જ હતી. એણે વિના-પિછાને પણ હૂરઆઈના આળકને બચકાર્યો, બચે શીકા પરથી એક કળું ઉતારીને આપ્યું, રસોડામાં ધસી આવતા આળકને બીકથી રોકતી હૂરઆઈને એણે હસીને કહ્યું : ' આળકનું કાંઈ નહિ, બેન ! '

' ના આપા, અબડાય. ' હૂરઆઈ હસી.

' કશું ય અબડાતું નથી. શું નાનું કે શું મોટું, કોઈ કાઈથી અબડાય નહિ. '

' કરી મેલ્યું છે ને ? '

' એથી જ દાટ વળ્યો છે ને ? ક્યું' તો કરનારે. કરનારા તો હમરું વરસ પહેલાં હાલ્યા ગયા, ને આપણને એટ્ટમીબના ગળાં કાપતાં રાખ્યાં. '

હૂરઆઈને પોતાનો ભાઈ રમઝાન યાદ આવ્યો : એ તો શહે છે કે હિંદુ પાણીનો છાંટો ય ન લેવાય, એ કાફરનું પાણી કહેવાય. એ વિચારો કેમ જાણે વાંચી ગઈ હોય એમ આ મહેમાન બાઈ બોલી બેઠી;

અમે તમને હલકાં ગણ્યાં, તો હવે પાછાં તમે અમને કબ્જત ઠરાવેલ છે. સ્ટેશને સ્ટેશને ય હિંદુ પાણી ને મુસલમાન પાણી નોખાં નોખાં ! અરે હું મુંબઈથી આવી ત્યારે તરસે મરી જતીંતી, એક પણ સ્ટેશને હિંદુ પાણીવાળો ન મળે. મુસલમાન પાણીવાળાને મેં કહ્યું કે ભાઈ લોટો ભરી દે;

ત્યાં તો મારી જોરેનાં અર્ધાં વાણિયાં આમણુ ચોંકી જ હાલ્યાં; એ તો ઠીક, પણ મુસલમાન પાણીવાળાયે ' નહિ મજે ' કહેતો ચાલ્યો ગયો.

હરખાઈને આ નારી પોતાના ગામમાં—એટલે એ પોતાના જન્મગામમાં નવી નવાઈની લાગી. એનો ઠીલોઢક જોયો લેવાસ નખશિખ સફેદ રંગને લીધે કાંઈ રાંડીરાંક સુસ્ત આમણી હોવાની શંકા કરાવતો હતો; ત્યારે એનું બોલતું કાંઈ સુધરેલી વઠેલીના જેવું હતું; નહિતર હિન્દુ ઊડીને મુસલમાનનું પાણી પીવાની વાત કાં કરે !

' તરે તો મુંશીમાં જ જનમ્યાં બિઝ્યાં લાગો છો !' એણે પૂછી જોયું.

' ના, અહેન.' મહેમાન સ્ત્રીએ એની લાક્ષણિક રીતે, ગગામાં ઘૂંચરો અખડતો હોય એવા તોરથી અડખડ હસીને જવાબ આપ્યો; આંજી કાઠિયાવાડના ગામડામાં જ ટેકાં ભાંજ્યાં છે. અઠારે આલમની હારે પાણી ભર્યાં છે, ને બીજે વગડે જાણ્યાં પીણ્યાં છે.'

' કિયું ગામ પિયરિયાંનું ?'

' અત્યાનમાં નરણ્યાં નામ ન લેવાય. ઠીક જોમા ર્યો.' એમ કહી, રોટલીનું બટકું મોંમાં મૂકીને પંચી કડે કે ' ભગતનું ગામ.'

કાઠિયાવાડમાં ફટલાંક ગામ એવાં છે કે જેઓનું નામ ખાધાપીવા વગર લેવાઈ જાય તો ટાણાસર જમવા ન પમાય, એવી માન્યતા છે. સાયલા ગામને ' ભગતનું ગામ ' કહેવાનો ચાલ એટલા કારણે જ પડ્યો છે.

‘ ઈ તો શહેર વદે. ’ હરમાઈએ શહેર વિશેની પોતાની ગામઠી કલ્પના રજૂ કરી.

‘ પણ મારે તો પિયરની દસ્યજ બંધ પડી હતી, હું આઠ વરસની હતી ત્યારથી. ’

‘ તયેં પછી ? ’

‘ મોસાળમાં ખોપાળે મોટી થઈ. ’

‘ તયેં તો સાસરું સુધરેલ શહેરનું હશે. વર હશે પાલિરટલ. ’

‘ સાસરું સુધરેલ તો એવું હતું કે...હેં-હેં-હેં. રાતે વરને અરથી ઝોંધ પૂરી થયા પછી તો વહિયી આરડે પહોંચાય. એવાં સાત વરસ કાઢયાં. ’

ત્રણે જણીઓ એક સામટું હસી પડી.

‘ પછી ? ’ હરમાઈથી પુછાઈ તો ગયું, પણ એવી અરમિંદી બની કે મોં આડે પાલવ નાખી દીધો...

‘ પછી ’ શું, એ કહું ? જોજો હો, કહું છું. હં-હં-હં-’ ગળાતો ધૂંધરો રણુઝણુઓ : ‘ વરની પથારીથી છેટે છેટે એક મેલું ફાટલું ગોઠડું પાથરીને પહું તે વહેલું વાય વહાલું ! ’

‘ વરને મળવાનુંય નહિ ? ’

‘ કોક કોક વાર. ’

‘ ક્યારે ? ’ એ પ્રશ્ન હરમાઈના નહિ, પણ વિમળાના હોઠમાંથી પડ્યો; પડતાં વાર તો વિમળા ઝંપકી. એણે જીભ

કચરી, ' નહિ, નહિ, નહિ. હો ! ' એમ બોલતી એ રોટલી કરતી
ભબી ચર્ષ ગર્ષ; કે'શો નહિ, ભૈયાબ, કે'શો નહિ, મારા સમ,
બૂલ ચર્ષ ગર્ષ. '

એમ બોલતી એ ત્રણેના હારય વચ્ચે બહાર નાસવા
દરતી હતી, પણ મહેમાન બહેને એને પકડીને રોકી, પછી
કહ્યું : ' સાંભળતી જા, જો, કહું ક્યારે ? જ્યારે જ્યારે
સામુએ એમના દીકરાને અધરાત સુધી પાસે બેસાડીને
મારા સામટા ગુનાની પાનાણુ સંભળાવી હોયને, ત્યારે,
તે રાતે. '

' તે દી' શું વદવેક કરે ? ' દૂરબાઈએ હિંમતથી
પ્રશ્નાવલિ ચલાવી.

' ના. '

' તથે ? '

' હેત કરે. હાં-હાં-હાં-હાં- '

' કેવી રીતે ? '

' મર રે મર તું, દૂરકી ! ' કહેતી વિમળા શરમથી
ગોટા વળા ગર્ષ, અને રોટલીનું એળણું પછાડતી પાછળ
ફરી ગર્ષ : એટલે મહેમાન બહેને કહ્યું ; ' લે ઘેલી ! હવે
રાતની વાતનો એક બલાસ કરી દીધા. હાંઉ ? કર તું
તારે રોટલી. '

' લે હવે જાને, બાઈ ! તારે વાડીનું મોહું થાય છે. '

વિમળાના એ જૂઠા જાકારાના જવાબમાં દૂરબાઈએ

કહ્યું : ' આજ તો અમારી અગ્યારમી છે, ડાહી ! ને તું તો હવે વનનું પંખેરું, કાલ્ય ઝીડી જઈશ. થોડી વાર તો ખેસવા દે. આ ખેનને પાછી કે'દી મળીશ ? માયા લાગી ગઈ.'

છોકરો માના પગ પાસે ઝીઘી ગયો હતો. એના મોં પરથી ખરેટા ઉખેડતી ઉખેડતી હરખાઈ ખેસી રહી, ને પછી મહેમાન બહેનનું નામ પૂછ્યું. વિમળાએ કહ્યું :

' માણિક્યેન.'

' નામ હજી ગામડી જ રાખ્યું છે ને શું ?'

' અરે ખાઈ, નાની હતી ત્યારે તો મોસાળમાં માંકુડી કહેતા, ને આજ પાંચ છોકરાંની મા થઈને મોસાળ જઈશ તોય માંકુડી દહી જોલાવશે.'

' કેટલાં વરસ થયાં ?' હરખાઈ આશ્ચર્ય પામી.

' તમને કેટલાં લાગે છે ?'

' ખબર ક્યાં પડે એવું છે ?'

' આડત્રીસ.'

હરખાઈએ પચીસથી વધુ કર્યાં નહોતાં.

' લે ઘેલી;' માણિક્યેન અભરાઈ ઉપરથી થાળી ઉતારી કહ્યું : ' પીરસ ઝટ. હમણાં ઘોડાગાડીવાળો આવશે. ખોપાળું છે પૂરા સાત ગાઉ.'

' એકલાં જવાના છો ?' હરખાઈએ પૂછ્યું.

' હા જ તો.'

' કાઠિયા મલકમાં એકલાં !'

‘શો વાંધો છે?’

‘મોટા મરદો ય એકલા ન જાય એવું ખીકાળું છે ને?’

‘મારે શી ખીક? હું તો આ બધાં ગામડાંની બાણેજ ખરી ને?’

‘કાઈ દી ગિયાં છો?’

‘દર એ સાલ થાય ને જાઉં છું.’

‘કાઈ વતાને નહિ?’

‘ના રે! બાણી છું સૌની. ખાકી તો જે ખીએ તેને જ વતાવે. આપણા રામને તો રાક્ષસનીયે ખીક નહિ. ને પાછાં આ લૂગડાં જોઈતેય છેડતાં અચકાય.’

‘લૂગડાં?’

‘હા, ગાંધી આપુનાં લૂગડાં.’ માણેકબે’ન ખાદીનો નિર્દેશ કરીને કહેતાં હતાં : ‘મારગમાં મળે તો બચારા ગાંધીજીની, ને જવાહરલાલની, ને દેશપરદેશની વાતો પૂછે, જેલની વાતો પણ કઢાવે.’

‘જેલની?’

‘હારતો. કોઈના બાઈ લગ્નજ જેલમાં ગયા હોય, એ સૌના સમાચાર પૂછે.’

‘તમને?’

‘હારતો. ત્રણ વાર જઈ ચૂકી છું. રીઠો ગુનેગાર છું.’

‘શી બાબત?’

‘ગાંધી આપુની લડતમાં.’

હરઆઈની મનોભૂમિમાં વળી એક નવો જ પ્રદેશ ઊઘડવા લાગ્યો; પ્રશ્નો પૂછી પૂછી એ અટવાતી જતી હતી. એને કાને ખેતરવાડીના એકસરીલા જીવનમાં, ગાંધી-સંગ્રામના ભણ્યકારા અફળાયા તો હતા જ, પણ સ્પષ્ટપણે કશું સમજમાં આવ્યું નહોતું. ઉપરાંત એણે રમઝાનભાઈના ભાંગ્યા-તૂટ્યા ઉદ્ગારોમાંથી, અને હમણાં હમણાં તો પોતાની મુસ્લિમ કામતી વસ્તીમાં આછી આછી ચર્ચાતી વાતોમાંથી ગાંધીની લડત પ્રત્યે સૂગ, શંકા તેમજ તિરસ્કારના વાયરા અનુભવ્યા હતા. ગાંધીની લડતમાં તો હિંદુ ઝોરતો અને કેટલીક કાફર બની ગયેલી વઠેલી મુસ્લિમ ખાઈઓ બ્રહ્માચારને માર્ગે ચડી ગઈ છે, એવી હવા ચાલી હતી.

એ હવાએ હરઆઈને ચૂપ કરી દીધી.

જમી ઊડીને માણેક બહેને વિમળાને કહ્યું : ‘અરે પણ બેલી ! મારે તો વાસીદામં સાંબેલું ગયું.’

‘કેમ ?’

‘મેં તો મારી જ વાત કહ્યા કરી, પણ આ બહેનની તો તેં જોળખાણ જ ન આપી.’

‘એના વર લડ ઇમાં ગિયા છે.’

‘ક્યાં ? લક્ષ્મરમાં ?’

‘હા, મલાયા-સીંગાપૂર. હમણાં જ ખબર આવ્યા કે એને ત્યાં જાપાનવાળાના હાથમાં સોંપી દેવાના હતા.’

‘ત્યારે તો બચી ગયા.’

‘કેમ ?’ હરઆઈના ચહેરા ચમકી ઊડ્યો.

‘રેડિયોમાં અમે સાંભળ્યું હતું.’

રેડિયો શી ચીજ છે એ કશું સમજ્યા વિના હરઆઈએ પૂછ્યું : ‘શું સાંભળ્યું ?’

‘કે ત્યાં તો આપણા હિંદી કેદી સિપાઈઓની ભુદી ફોજ ગોઠવાઈ છે; તમારા વર એમાં હશે.’

‘ન્યાનવાળાએ કાંઈ જફા નહિ કરી હોય ?’

‘ના; બહુ કરીને તો નહિ જ.’

‘હીમખીમ હશે ?’

‘હા.’

હરઆઈએ આકાશ તરફ જોઈને પછી નેત્રો ધરતી તરફ દાળી દીધાં. ઊંચતા બાળકને શરીરે એનો હાથ ફરવા લાગ્યો. એ વખતે માણેક બહેને એ હાથને પહેલી જ વાર નિહાળી જોયો, કેટલા કાળ પૂર્વે એ હાથ પર મૂકેલી મેંદીની આખરી આઝેરી ઝાંચ હજી આંગળીઓના નખ ઉપર રોકાઈ રહી હતી.

એણે દુવા દીધી : ‘તમારા મોંમાં સાકર, બોન !’

વધુ વાતનો સમય નહોતો. ટપાવાળાની ખૂમ પડી; માણેક બહેન પોતાના એક ચાર વરસના છોકરા સાથે બેસી ગયાં; અને હરઆઈના કહેવા મુજબ સાથેસાથ જ્યાં એક જોડ ઊંજળાં કપડાં પહેરેલા મરદો પછી વગર રક્ષણે મુસાફરી

કરતાં અચકાતા હતા તે પાંચાળના કાઠિયા મુઝકની વેરાન
—વાટ પર નિર્ભીક માણેક બહેનની ગાડી મજલ કાપવા
લાગી. વળતે દિવસે વિમળાના આપુની વરસી વાળી લેવામાં
આવી અને એ પછી મોકળા અનેલી વિધવા ખૂણા મુકા-
વવા માટે પોતાની બેસો સહિત નજીકને ગામડે પોતાને
પિયર ગયાં, અને વિમળા માણેક બહેન બેડે મુંબઈની
ગાડીમાં બેઠી.

વિમળાને દૂરઆંધળે વળાવતી વેળા એક બાજુ લઈ
જઈને ખાસ બલામણુ કરી હતી કે ‘બોન; તારાં બોન
ઓહ્યા રેડિયાની જે વાત કરતાં હતાં તેવું પૂરેપૂરું સમજીને
મને જરૂર જરૂર સંધેસો મેલતી રે’જે; ને એમાં જે આ
છોકરાના આપુને કોઈ વાતે વાવડ પોકાડી શકાય તેવું હોય,
તો પોકાડજે કે ‘અક્ષા સહિ સારાં વાનાં કરશે; હરમત
રાખજો.’ ને તું પાછી વે’લી વે’લી વળી આવજો; હું આંઈ
સાવ એકલી થઈ પડીશ.’

વધુ કહી ન શકવાથી તે વારંવાર આંખો બીંજવવાની
શરમે મરીજવા જેવું થવાથી, એ ઉતાવળે ઉતાવળે માથે બાત
લખને વાડીએ ચાલી ગઈ. ત્યાં ઉંજાં ઊંજાં એણે ઘઉંના
ક્યારા વાળતે વાળતે મુંબઈ જતી ગાડીની દરેક ખારી સામે
જેયા ક્યું.

ક. બિલ્ડિંગની ટોચે

મુંબઈની એક ધીકતી બજારવાળા રાજભાગ પર ક. બિલ્ડિંગ બિલ્ડિંગ હતું. એને ત્રણ મળ્યા હતા. એને નિહાળો એટલે કોઈક અવ્યવસ્થિત અને બેદરકાર અમીર માણસના શરીરનો ખ્યાલ આવે. આવા માણસનાં જાકીટ અને ડગલાનાં, બહાર તેમજ અંદરનાં ખિસ્સામાંથી એકાદની અંદર કાગળ ચિટ્ટીઓ પડી હોય, એકાદમાં નોટો ને પરચૂરણ હોય, એકાદમાં ગધાતો રૂમાલ, તે વળી એકાદમાં દવાની નાનકડી શીશી, ને બીજા એકમાં સિગારેટની ડબ્બી પડી હોય. ક. બિલ્ડિંગ પણ, દેખાવે અને બાંધણીમાં આવું અમીરી હતું. એને દરેક મળ્યે દુકાનો, ઓફિસો, જોદામો અને રહેઠાણનાં ઘર સામટાં ખદમતાં હતાં. જતાં પેલા અમીર ગૃહસ્થના ઉપલા એકાદ ગબવામાં જેમ એકાદ કીમતી ફાઉન્ટેનપેન અને ગુલાબ-ફૂલનું બટન ઘોળી રચું હોય, જે, તેવી અદાથી ક. બિલ્ડિંગની ટોચે માણેક બહેનનું પતિ-ગૃહ દીપતું હતું.

વિક્ટોરિયા ગાડીમાંથી વિમળાની સાથે નીચે ઉતરીને.

માણેક બહેને ઉપલે માળે નજર કરી. કાંઈ ત્યાં બેલું નહોતું, પણ ફૂલરોપનાં ફૂડાં મલકાઈ રહ્યાં હતાં. મન ખોલી બેઠયું: 'કીક, મહેરબાન ફૂલગાદને પાણી તો નાખતા લાગે છે.'

મજૂર કરી દરવાજે દાખલ થતાં જ એક માણસની ને માણેક બહેનની આંખો મળી. દાંત કાઢીને પૂછ્યું: 'કયું, બેઠે હો ને, બાઈ? બરાબર ચોકી કરતે હો ને?'

માણસ શરમાઈ ગયો: 'ક્યા કરે, બાઈ! જૈસા દુકમ ઉપરીશા!'

'કરો કરો ચોકી. શેક લે ને ઉપર?'

'હાં બાઈ, અભી તો હૈ.'

'ફૂલરે સખ?'

'સભી ગયે.'

'અચ્છા! અચ્છા! હમેરેકું તો શરકારને સુફત ચોકી-દાર દિયા હૈ. આનંદ કરો.'

એટલું કહી, હાલતે હસતે દાદર પછી દાદર ચડતાં માણેક બહેને વિમળાને પૂછ્યું: 'કાંઈ સમજ?'

'હારતો!' વિમળા પણ હસી.

'શું?'

'તસારી સરકારમાં આજર!'

'એટલે?'

'પોલીસનું ખાનગી માણસ.'

વિમળાની પ્રહલ્યુદ્ધતિ સાહજિક હતી. કેરાળીમાં એને આવી સી. આઈ. ડી. પોલિસનો અનુભવ નહિ, તેમ છતાં, કેટલાંક માણસ હવાની સાથે જ નવી પરિસ્થિતિની સમજણ શ્વાસમાં પી શકે છે, તે માંહેલી હોઈને વિમળા આ માણસનું રક્ત્ય પામી શકી.

માણેકબહેને કહ્યું : 'તું ખીતી નહિ !'

'જનાકે નહિ. મળ પડે છે.'

પોતાના બ્લોકમાંના છેલ્લા ખંડમાં પહોંચીને માણેક બહેને મળાનો હાસ્ય-વૃત્તરો ખખડાવ્યો : 'લ્યો! આંબ તો મે'ર્યાન એનો એ જ ધંધો લઈ ખેડા છા !'

પતિને એ 'મે'ર્યાન' શબ્દે સંબોધતી. 'મે'ર્યાન' તો ખેડા ખેડા રેડિયોની ચાવી ફેરવ્યા જ કરતા હતા.

'રહે તો !' મે'ર્યાને જાંચે જોયા વગર જ કહ્યું : 'એક નવું સ્ટેશન પકડાય છે.'

ચાવીને ધીરે ધીરે ફેરવતો એ મે'ર્યાન રેડિયોના કાંટાને અમુક એક ડેકાણે ઠેરવવા મથતો રહ્યો. 'આ મિડિયમ વેવ પર ૨૨ મા મીટર પર એક નવું જ સ્ટેશન પકડાય છે..... રહે તો !'

'તમ તમારે નવાં સ્ટેશન પકડજો, પણ કો'તો ખરા અમારો તાર શું નથી મળ્યો ?' એમ કહી પતિનો કાન ઝાલ્યો.

'મળ્યો છે;' ચાવી ધુમરડતે ધુમરડતે મે'ર્યાને મહેર્યાની કરી.

‘તો પછી મોટર કેમ ન મોકલી ?’

‘નહોતી.’

‘કેમ ?’

‘ભાષણાલને જો’તીતી, એના સગાને કાઠકને મળવા
જવા.’

‘હીક ! ઈ થે હીક ! માંડ જતે જ-મારે મોટર પામ્યા.
તે પણ આપણા માટે નહિ-મેમાનોતે માટે, હં-હં-હં-હં-’

ખૂબી જ આ હતી. કે જે શબ્દો પીળાં માણસો
શેષ તે કંટાળાની લાગણીથી બોલતાં હોય છે, તે જ શબ્દોને
આ સ્ત્રીએ પોતાના કંકે-ધૂતરાની અંદર કાંકરાની પેઠે
રમાણા. પણ પતિએ તો રેડિયોનો કાંટો ફેરવતે ફેરવતે ‘રહે
તો લગીર ! રહે તો જરા !’ એમ કહ્યા કર્યું. માણેકમહેન
વરનો કાન આમળીને પછી ચાલ્યાં—

‘ચાલો ભાઈ ! મોટર ઘેર આવી પણ એ આપણા
પ્રારબ્ધની નહિ હોય, મેમાનના ભાગ્યની હશે. અરે પણ
આ વ્યાયક્રમમાં ગાંસડો લુંગડાં કેમ પડ્યાં છે ?’

‘તમારે માટે રાહ જુએ છે.’ રેડિયો પરથી જ મે’રયાને
ટહુકો કર્યો

‘કેમ, રામે! નથી ?’

‘ના, ચાલ્યો ગયો રત્નાગિરિ.’

‘ક્યારે ?’

‘પરમદિવસે.’

‘ પરમદિવસનાં પડ્યાં છે લૂગડાં ? બધાંયનાં ? કાષ્ટએ
 યોતાનું ઘોતિયું પણ નિયોવ્યું નહિ ?’

‘ ના, તમારી તો કાલે વાટ હતી ખરી ને ?’

‘ વા...આ...આ...રુ ! બ્રહ્મી સારી વાત ! ચાલ ખે’ન
 ઘેલી, પ્રથમ તો આ ધરણુ ધરમાંથી કાઢવા દે.’

એઉ જણીએા કપડાં ધોવા એડી. એ ધોણુ ચિત્રવિચિત્ર
 હતી. મલમલ, રેશમ અને ખાદી; સફેદ લેલા, ખાખી
 ચઢીએા, ખારીક અને ઘડકી જેવી જાડી ધોતીએા : સાડીએા
 ને ચણિયા પણ હતા. આ પોશાક પરંપરાનાં આદ-દશ
 માનવીએાની કલ્પના કરવી એ પણ એક તમાશો જેવા
 ખરોખર હતું.

‘ ત્યારે હું જાઉં છું કારખાને,’ કહેતા મે’રમાન સબજ
 થઈને નીકળ્યા; ને ધોતી પત્નીને જણાવ્યું : ‘ કાલે
 કોંગ્રેસની મહાસમિતિની એક માટે તમારી ટ્રિકિટ આવી
 ગઈ છે.’

‘ અને તમારી ?’

‘ હું નથી આવવાનો.’

‘ કેમ ?’

‘ હું ક્યાં કોંગ્રેસનો અનુયાયી છું ? રાજકારણમાં
 આપણા રામને અંધારું ધમ !’

‘ હ-અ—સીધા જા’ને, સરકારના ઓર્ડર મેળવવામાં
 આખર આડે આવે છે ! ખેવડે દોરે સુખ છે.’

‘ એવું કંઈ નહિ. તમારી ધોળા ટોપીને તો એ ખાખતનું

‘પલ્યું. ચાલો, આયરૂમ તો ગાવાની જગ્યા છે, રાજકારણ ચર્ચાવાની નહિ. પણ આંહી જરા હોકાતા તો જાય ! આ એક વધુ જેમાનને તેડતી આવી છું.’

‘કોણ છે વળી ?’ એમ કહેતા ‘મે’રઆન અંદર દષ્ટિ કરતા ઊભા. વિમળાને માણેકઅહેને કહ્યું : ‘ મોં તો ખતાવ તારા ખનેકીને ! ’ અને એક ઓળા સામે જોઈ રહ્યાં. જોયાં હશે વર્ષો પૂર્વે. રમરણ નહિવત્ હતું. પાતળી ઊંચી કાઠીના ખનેવી મનોહરલાલને અકાળે ખેંઠી લમણાં પર ધોળાં આવી ગયાં હતાં. અહેરા અક્રમ્મ હતો, અને તિલ્કણ આંખોમાં આંજો મલકાટ એટલો તો ગુપ્ત હતો, કે કાઈકને જ એ જોવા રળે. માણેકઅહેને બહાર આવીને પારણાં સૂધી જઈ માસિકાઈ ખહેતની પિંગાન દીધી અને અહીં લઈ આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું, મનોહરલાલે ટકાર કરી; આ ધરતી અંદર તો કૈંક આવે છે ને જાય છે. છાકરી બાપડી મોળી લાગે છે. એટલા પૂરતો તારે માથે બોળે થયો, આડી તો સાટું કહ્યું. અને જો, રસોયો પણ આજથી કદાચ ન આવે, સવારે છલુકા કરીને ગયો છે અને મેં તો હવે ગૃહરાણીને બરનો આગળે ક્ષેમકુશળ સોંપી દીધો છે.’

‘વા...આ...આ...રુ, મે’રઆન ! એમ કા’ને ચોખ્ખું કે વીશ જાણનું અકિયારું સાંજે કરી રાખજો !’

‘કુરૂવે કુરૂવે ફેર છે ના ! માને કાંઈ, સાચું છે છતાં મ, બાપતી બેરી કહીને બોલાવાય છે ?’

‘અરે તમારી ખૂબી !’ કહેતાં માણેકઅહેને વિદાય

થતા વરને ઝોટિયો ખણવા ગયાં, ત્યાં તો 'એ બધી રાતે વાત,' એમ કહેતો મનોહરલાલ, જે ચાલાકીથી સીડી પર સરકી ગયો, તે ચાલાકી એનામાં આજે તો થું પણ જન્મારે ય કદી હોઈ શકે નહિ, એવું સોગંદ પર કહેવા એના નજીકના સ્નેહીઓ પણ છાતી ઠોકીને બહાર પડ્યા હોત. કારણ કે એ ચાલાકીનું લીલાસ્થાન વરવહુ ખેત્ર જણાંતી વિશ્રાંત-પગામાં જ હતું.

જેમ જેમ સાંજ પડ્યા પછીનો સમય અંધારું ઘૂંટતો ગયો તેમ તેમ વિમળાએ માણેકબહેનના ઘરના દાદર પર અને દ્વાર પર નાનાં મોટાં ધમસાણુ ચાલુ થતાં સાંભળ્યાં. દાદરના પથ્થરો પર તડાક તડાક ખેલતાં ચંપલો ને પદાણી સેંડલો પછડાતાં ધસાતાં આવે છે; અને જોશબેર હસવાના તથા ઉગ્ર રોષના ઉશ્કેરાટભર્યા સામસામા અવાજો. આરણ સાથે બફળાટ કરે છે.

એક કહે છે; 'નહિ, જવાહરના લેગ્નમાં ભૂસું ભર્યું છે. આઈડિયોલોજી...'

બીજો ખોલે છે; 'મોરકોના પદાળ્યા તમે તો પોપટ છો પોપટ.'

ત્રીજો : 'પંદર ઠાંડામાં દેશભરમાં કોન્ફેલેશિયન (દાવાનલ) સમજાવો.'

ચોથો : 'આ વખતે તો કાઈટ હુ ધ ફિનિશ !'

પહેલો : 'કંઈ નથી થવાનું. આઈડિયોલોજી...'

ત્રીજો : ‘આઈડિયોલોજીની મોંપાટ યું લો છો, ચાર ? યું વલ્લભભાષને આઈડિયોલોજી નથી એમ કહેવું છે તમારું ?’

પહેલો : ‘એફ કોર્સ’ (અલખત) એમ જ.’

ત્રીજો : ‘આ સામ્યવાદીઓને તો મારી મારીને બોલતાં બંધ કરવા જોઈએ.’

પાંચમો, ‘ઘેટૂસ ઇટ! ઘેટ ઈઝ આવર દ્રાયમ્ફ (વાહવાહ ! એ જ અમારો વિજય !) તમારા ઉસ્કેરાટથી જ અમને જીત મળે છે.’

ત્રીજો : ‘હવે બેસો બેસો ! હું તો કંઈ નથી ઉસ્કેરાયો.’

આમ આ હા વા ને ધાખડિયો આસ્તેકદમ મુલાકાસ્તે-કદમ મનોહરલાલ-માણેકબહેનના ઘરમાં દાખલ થયાં અને એમાંના બેતણુ જણાએ સીધા રસોડામાં પેસી માણેકબહેન પૂરીઓ તળતાં હતાં તેમાંથી અકકેક ઉપાડતે ઉપાડતે માણેકબહેનના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા.

‘અહો ! કાઠિયાવાડ આખું કે પાછું ? આ વખતે કાઈ ડેકોઈટ કે રાબર-કાઈ બહારવટિયો લૂંટારો મળેલો ખરો કે, માણેકબેન ?’

‘એ બધી વાતો હું તમને બધાને કહું, ખૂબ સાંભળવા જોવી છે, પણ પ્રથમ તો તમે અકકેક પૂરી ઉપાડી લઈને રસોડાની બહાર નીકળો.’

માણેકબહેન આ કહેતાં હતાં ત્યારે એ મિત્રમંડળની નજર ત્રિમળા પર પડી. વધુ એક શબ્દ બોલ્યા વગર એઓ પોતાનાં ટાળટીબળ ચૂપ રાખીને બેઠકના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

વિમળાનું જિગર મજબૂત હતું એ વાત સાચી, પણ એક ગૃહસ્ત્રીના ઘરમાં બહારના માણસો કાયમી વાસો કરતા હોય, વહેલા મોડા રૂવે ત્યારે બહારથી આવી જમવાનું કે સુવાનું પામી શકતા હોય, વાતોનાં સાદાં ટોળટપ્પાં મારી શકતા હોય તેમ જ દેશના સગવતા જાહેર પ્રશ્નો પર હળવી ભારે ચર્ચા કરી શકતા હોય, મણ્ડેકબંદેન અને એના પતિ મનોહરલાલ આ સવળી આમતોમાં શામેલ રહેતાં હોય, ગંભીર વાતોમાંથી એકએક જંજીરો લઈ સૌની જોડે આ દંપતી ધીજ યિજીક રમવા પણ એસી જતાં હોય; એ સવળી લીલાએ વિમળાને કીક કીક અકળારી, વિસ્મિત બનાવી, અને બચ્ચાત સુકાં કરી.

પહેલી જ રાત હતી—પંદરેક દિવસની ગેરહાજરી પછીનું પતિ-પત્નીનું મળવું બહુ હતું, તેમ છતાં સૌની સંગાથે બેઠાં બેઠાં અધરાતનો સુમાર થયો. પછી એ પાંચ ગયા, ત્રણ ચાર રહ્યા. મણ્ડેકબંદેને સૌની પથારીઓની વેતરણ કરવા માંડી. એમની બહુતરી આજે તો પોતાના શવનખંડને સલામત રાખવાની હતી. મનોહરલાલ હિંદુસ્તાનની અંદરની રેડિયો—કાર્યક્રમો બચાસ કરીને—મુંબઈ, દિલ્હી, લખનૌ, કલકત્તા, વગેરે બધાં સ્ટેશન પત્ની નાખીને પછી અલક-મલકનાં સ્ટેશનો પર કાંટો ફેરવતા હતા; તરેહ તરેહની જગ્યાનો સાંભળતા હતા. છેલ્લે પહોંચું બગાસુ ખાઈને મણ્ડેકબંદેને પતિને કહ્યું કે ‘હવે તો બચાડા રેડિયોનો જીવ લેવો છોટો! જોડો; જાંઘ બગાણી છે મને તો.’

‘આ લગાર-લગાર સાઈગિાનને સાંભળિયે. જુઓ, કાઈ ક્રેપ્ટન મોહનસિંગ બોલે છે.’

એમ કહેતા મનોહરલાલ એકામળ ગન્યા. ધરમાં હાજર હતાં તે સર્વ હાજર કર્મ જઈને એક કાને સાંભળતાં ગેલાં. સિયામ દેશના પાટનગર સાઈગોનમાંથી શુદ્ધ હિંદી સ્વરોની ધારા વહેતી હતી. મરદાઈના મરોડો વડે શોકતા શબ્દ કાઈ રણખંડા હિન્દીવાનના હોઠ પરથી ટપકતા હતા.—

‘મારા દેશમાંથી, અમારી ફિર કરશો નહિ. અમને હિન્દીવાન સૈનિકોને જાપાનને હાથે જળ્યે ઘરા સોંપી દઈને અંગરેજ કહે કહે કહેજે ચાલ્યા ગયા છે. પણ અમે આઝાદ હિન્દ દોમની સ્થાપના વિચારી છે. બુગો સાંકળો, આ આઝાદ ફોજ બુવાનો અહીંથી બોલે છે. પોતાનાં માતૃ પિતાને ખુશખબર કહેવરાવે છે.

પછી કાઈ કાઈ શુદ્ધ ક્ષેત્રે પ્રાઠ અવાજ, એ પછી કોઈક જગમી જગમો કંક, અને એ પછી કોઈક યુવાનીના પ્રવેશ-દ્વારે બિભેન્ના દોમની તરડાતી ભરડાતી જાપાન અનુક્રમે બોલી ગઈ : ફરાણો પ્રાંત, ફરાણો જિલ્લો, ફરાણો તાલુકો, એમાં અમુક શહેર, તે એ શહેરની પાસે આવેલા અમુક ગામડાનો હું તરીકા : આપતું અમુક નામ : એને કહેજે કોઈક, કે હું અમુક નામડામનો, અમુક પદ્ધતમનો, માણુસ ખુશમજામાં છું દેશની આઝાદી મેળવવા હું લડનાર છું. મારી ફિર કરશો નહિ. મારી જાહેરને બોલાવશો, મારી માને મારા પ્રણામ પહોંચાડશો અને તમે સૌ પણ ત્યાંથી અંગરેજોને હાંકી કાઢજો.....’

વગેરે વગેરે ઝોળખાણુ આપીને આપતા આ દેશાવરી અદેશા સ્તમ્બ હૃદયે સૌ સાંભળતાં હતાં, તેમાં નિમગ્ન પણ

અહર શ્વાસે બેઠી હતી. એને થતું હતું કે હજુ કંઈક નવું માણસ એ રેડિયો પર નીકળશે, જેનું નામ ઠામ ને ગામ જાણીતું છે. પણ એ પોતાનો સંદેશો કોને પહોંચાડવાનું કહેશે? કોનું નામ લેશે? આ દસ વાર માણસોની વચ્ચે વીંટાયલું ન્યોતિર્મય યંત્ર શું એકાદ કોઈક દિવસ પણ નહિ બોલી ઊઠે, કે 'કેરાળી ગામમાં એક વિમળા નામની કન્યાને.....'

પણ હવે તો રેડિયો પર 'વંદે માતરમ્' ગવાતું સાંભળાયું. સ્ત્રીઓ પુરુષોનો કોઈ મોટો સમૂહ મળીને દરિયા-પારથી ગાતો હતો. એને એ ગાનની સન્મુખ પેલા, સાંજથી લઈ અધરાત સુધી ચર્ચાદલીસોના અવિરત બડબાટ કરનાર પાંચ છ જણા મંત્ર-મુગ્ધ હૃદયે, નિમીલિત નયને, પૂજ્ય-ભાવપ્રેરિત ચહેરે પ્રાર્થના ભરપુર ઊભા હતા. અગ્નશી વિમળાને પણ વધારે સ્પષ્ટીકરણ વગર જ સમગ્રઈ ગયું હતું, કે દુનિયાના બેઉ ગોલાયોમાં ચાલી રહેલી માનવી-માનવીની કાપાકાપીની વચ્ચે, પ્રલયના ઝંઝાગિનની વચ્ચે, આ કોઈક ગર્વભર્યા ખુવાર દેશવાસીઓ ગાતાં હતાં-જે ગાન તેઓ ગાતાં હતાં તે ગાન વિમળાએ પણ પોતાના ગામની કન્યાશાળાના મેળાવડામાં અન્ય સખીઓની જોડે ગાયું હતું. પણ આવું તો કદાપી નહોતું સ્પશ્યું. આટલી બધી ઉભા, ઉદ્ભાસ ને ઉત્સાહ શું એકના એક જ શબ્દ-ઝૂમખામાં અગોચર અને અણસુણ્યાં પડ્યાં હતાં!

વિમળા, કે જોણે પ્રાર્થના કદી કરી નહોતી, તે વિમળા શન્યને પ્રાણમંદિરે પહેલી જ વાર નમી રહી.

બધાં પોતપોતાને ડેકાણે સૂવા ગયાં, અને માણુકબહેન પોતાનો, નાનાં છોકરાંને ને પતિને સૂવાનો એ અડાલદો ઓરડો અંધ કરતાં હતાં તે જ ટાણે દરવાજે ટકોરી વાગી.

અંદર આવનાર હતાં એનાં દેર-દેરાણી.

‘ઓહો! અત્યારે? ક્યાંથી? માટુંગાથી?’

‘ના, ના, એ તો બપોરે એક મિત્રને ત્યાં આવેલાં, મોટું થઈ ગયું, થયું કે હવે રાત જ રહી જઈએ.’

બહાર પરામાં રહેતાં દેર-દેરાણીને આવી બેઠવાબદાર વિશ્વાસવૃત્તિને માટે કશું જ કહ્યા વગર ભોગ્મઈએ ધરમાં લીધાં. જગ્યા તો હવે કાઈ ખીછ રહી નહોતી. પોતે, દેરાણીની સાથે જ્યાં વિમળા હતી, તે મોટાં છોકરાંવાળા ખંડમાં પથારી કરી, અને દેરને એના મોટાભાઈ સાથે પોતાના સૂવાના ખંડમાં સુવરાવ્યો.

સાઈગોન રેડિયોના શબ્દ—ભણુકાર સૂર-ભણુકાર વિમળાને અંતરદારથી મોડી રાતે પણ શમ્યા નહોતા. પોતાને આ થોડા કલાકોની અંદર છવનના ધરમૂળમાંથી કશોક ફેરફાર થયો જણાતો હતો. આ ધરની ગૃહિણી માણુકબાઈ, ગૃહપતિ મનોહરલાલ, આ બહારથી આવનારા ચિત્રવિચિત્ર અને બેદી સૃષ્ટિના કાષ્ટક આગંતુકા, અને એ બહારવાળાઓની ખિદમત આડે જેમને ધરમાં પોતાનો અડાલદો રમત-ઓરડો પણ નહોતો મળી શકતો તે ત્રણચાર નાનાં બાળકોનું મૌનભયુ છવન, બધું જ રહસ્યમય હતું. તે સૌથી વિશેષ વિસ્મયકારી તો વિમળાને માટે આ હતું કે પેલા

પાંચજી ચર્યાગાર આગંતુકા એકપ્રીતની વિરોધી વિચાર-
 દુનિયાના પ્રાણીઓ હોવા છતાં તે રાત્રિ-પહોરે એકપ્રીતની
 નજીક નિરાંતે ઊઘતા હતા. એમાં એક એમ. એ. નો
 અભ્યાસ કરતો હતો, ખીજો શાયલ ઈન્ડિયન નેવીમાં જવા
 માટે લખ્યો હતો, ત્રીજો ચારેક મહિનાથી મુંબઈમાં રહ્યો
 રહ્યો કાઠિયાવાડમાંની પોતાની એક હરિજન સંસ્થાને માટે
 કાળો કરતો હતો, અને હજુ એ સંસ્થાને સંભાળવા પાછો
 પહોંચતાં પહોંચતાં બેએક મહિના કાઠી નાખ્યો એમ
 મનોહરલાલનું માનવું હતું એથી મુજ તો આસામનો વતની,
 મુંબઈમાં આવેલો વ્યનાથ અવસ્થામાં, ઊછરેલ કાઈ જાવાની
 નેડે મંદિરમાં, લાલેલો એક વેશ્યાને ઘેર રહી, લાલુતે
 નિશાળમાં માસ્તર થયો હતો, લાલુતર લાલુતને લાલુતને
 ટ્રાઈક એકાદ ગુજરાતી કન્યાને પરણી લેવાના ટ્રાડ સેવતો
 હતો, એ ટ્રાડને પૂગનાર કાઈ ન મળ્યું એટલે ટ્રાંગ્રેસ-
 હાઉસમાં વગવેતને સેવા આપતો હતો, એ સેવાની કદરરૂપે
 અને કાયમીપણાંને ખાતર ટ્રાઈક આગેવાને એની જોગવાઈનો
 બાર માણેકબહેન પર નાખ્યો હતો. ટ્રાંગ્રેસના ખડા સૈનિક
 તરીકે એનું કામ લડત થાય ત્યારે જેલમાં જવાનું હતું, અને
 શાંતિકાળ દરમ્યાન સિગારેટો પીતાં પીતાં એક આગેવાનની
 વાતો ખીજા આગેવાનને ઘેર જઈ મીઠું-મરચું લાભરાવીને
 કહેવાનું હતું એર-વંટારાને પણ ખાતદાનીના નિયમો હોય
 છે, તેમ આ માણસના સંખંચમાં પણ માણેકબહેનને
 માતૃતુલ્ય ગણવાની અને એમના ઘરની એક પણ સારી માઠી
 વાત ખીજે કાઈ રથળે ન કરવાની ડાકુ-નીતિ હતી. પાંચમા
 એક ભાઈ, એલ.એલ. ખી. યઈને બે વરસ તોફરી કર્યા પછી

પાછા ફિલસૂફીના વિષયમાં એમ. એ.નું કરી લેનાર, અને એમ. એ. તરીકે પોણાએ વર્ષ શાળા ભણાવ્યા પછી પાછા ગણિતમાં એમ. એ. થવાનો મનોરથ લઈ એસનાર અલગારી હતા.

આનાએને મુંબઈમાં મુખ્ય જરૂર કંઈ રહેવા અને એ ટંકનું પેટિયું મેળવી લેવાની હતી. માણેકમહેનનું ઘર એમને એ પૂરું પાડતું હતું. બદલામાં એઓ કશો કૃતજતાનો ભાવ પણ નહોતા સેવતા, દુઆઈ સડોડાઈને પણ નહોતા રહેતા, તેમ બીજી આજૂ આ પોતાનું ઘર જ છે એવો સહજ ભાવ સેવતા હતા.

એક વાર, વિમળાના આવ્યા બાદ ત્રણેક દહાડે કોંગ્રેસ મહાસમિતિની ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮ મી તારીખની એક પર ગુજરાતમાંથી એએક પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા. તેમનો ઉતારો પણ માણેકમહેનને ત્યાં હતો. એમણે અગાઉ અનેકવાર આવેલ એ વખતની માફક આ વેળાએ પણ ઘરમાં પડેલાં આ બહારવાળાંઓનાં મિછાનાંની અવ્યવસ્થિતતા ટાળવા માટે માણેકમહેનને મથતાં જોઈ જોઈને, પ્રભાતે આ ખીતાં પીતાં કહ્યું : ‘ આ તે કંઈ ઘર છે ? આ તો ધર્મ-શાળા છે, ધર્મશાળા !’

કહેતા કહેતા એ કહેનાર હરયા. માણેકમહેનની આંખ એ સાંભળી એકાએક બહલી ગઈ. કહેનાર તન્ક ફરીને એણે પૂછ્યું : ‘ શું બોલ્યા.....ભાઈ ? ફરી કહો તો ! હેં ! આ ધર્મશાળા છે ? ધર્મશાળા છે મારું ઘર ?’

કહેનારના ચહેરા પરથી સુધિર સુકાઇ ગયું. એમને ગર્ભિત હેતુ તો માણેકબહેનની દયા ખાવાનો હતો. પણ એ દયા ખાવા જતાં એમના પોતાના મનમાં પડેલી એક માન્યતા બહાર ડોકાઈ પડી કે આંબ આ ધરમાં તો કાઈ પણ માણસ ધામા નાખી શકે છે; કાઈ ના પાડનાર નથી!

માણેકબહેને એ દિવસે આ લાઈને જન્મવાનું તો રાજના કરતાં ય અધિક ચીવટથી પીરસ્યું, પણ રાજાંદું રાનકીપણું માણેકબહેનના પીરસવા જન્મવામાંથી ઊડી ગયું હતું. એમણે પોતાના ગાંભીર્યનો વધુ કરો જિહાપોહ કર્યો નહિ. બીજા કાઈની મગદૂર નહોતી-મનોહરલાલની પણ નહિ!-કે એમને આ વાત પર ટાઢાં પાડી શકે. મન એનું માંહીં ખેડું ખેડું બોલતું હતું કે અહીં આ બધાને રહેવા ઊતરવા દઉં છું અને એમની વિચિત્રતા તેમજ બેદરકારી વગેરે બધું ચલાવી લઉં છું, એ તો એમને ધરનાં ખાળકો જેવાં જાણીને. એઓ પણ છે આ વિચિત્ર આદતો ને સંસ્કારો રાખીને રહે-પણ એઓને આટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, કે પોતે ધરના જન ચઢને રહે છે માટે આ લાલન પામી રહેત છે, ધર્મશાળા સમજીને અહીં પડવાનો કાઈને જ અધિકાર નથી.

કહી ન રડનાર માણેકબહેનની આંખો! તે આખો દિવસ સુકાઈ નહિ; અને પેલા 'ધર્મશાળા' કહી ટીખણ કરનાર લાઈ ફરી ઘેર ડોકાયા નહિ.

આમ આ ધરની અંદર બનતા નાના મોટા બનાવોની ઝીણી ઝીણી અસરોમાં વિમળા રંગાયે જતી હતી. દિનભરમાં એનો સૌથી વધુ રસઝર્યો સમય સાંઝરે. બપોરે કે વહેલી

સવારે મનોહરલાલ જ્યારે રેડ્યોનો કાંટો ધુમરડતા બેસતા એ જ હતો. પોતે બાળુના ખંડમાં બારણા આડે લપાઈને બેઠી બેઠી કાન માંડતી. એમ પણ ચતુ ક દિવસે જ્યારે કોઈ ધરમાં ન હોય ત્યારે, કદાચ છે તે સાઈગોન રેડ્યો પર કોઈક જે પેલા, પોતે જેને માટે ઉત્સુક હતી તે સમાચાર બોલી નાખશે, તો શું થશે! અને બીજે પ્રશ્ન એને આ પણ થતો, કે જે સાઈગોન રેડ્યો પરથી બોલતા સંદેશા અહીં મળી શકતા હોય, તો પછી આ માણેકબહેનના રેડ્યો પર હું જે બોલું, કે 'ભાઈ! કહિયાવાડના ફલાણા ફલાણા ગામના મુળ રહેવાશી અને રિસાઈને મલાયા-સીંગાપોર ચાલ્યા ગયેલા એક સુમનચંદ્ર નામે વેપારી લાઈનના માણસને આટલા ખમર દેશો?' તો ત્યાં સાઈગોન રેડ્યો પર કોઈક ને કોઈક તો સાંભળશે જ; અને સાંભળશે તો સીંગાપુર મલાયામાં સમ ચાર પણ દેશેરતો.

આવી ગેરસમજણથી એણે ૧૯૪૨ ના એગસ્ટની તા. ૮મીના બપોરે એકાંતે માણેકબહેનની ગેરહાજરીમાં રેડ્યોની સ્વય ઉત્તરી, ધીરે ધીરે એના કાચ પાછળ જલ્દતી જ્યોતને સંબોધી કહ્યું પણ ખરું, કે 'કાણ છે ત્યાં? કોઈ છે? મારે સાઈગોન રેડ્યોવાળાને સંદેશો કહેવા છે!'

ખડખડાટ એની પાછળ કોઈક હસી પડ્યું. બાપડી હાંફળી-હાંફળી ઊભી થઈ ગઈ, હસનારાં માણેકબહેનનાં નિશ્ચાયથી ધેર આવેલાં છોકરાં હતાં. એમાંની મોટી છોકરીએ કહ્યું : 'માસી ! શું કરતાં હતાં? સાઈગોન ઠાને સંદેશો કહેતાં હતાં? એમ કંઈ આ રેડ્યો-સેટમાંથી કોઈ સાંભળી

શકે? એ તો એના ઓડકાસ્ટિંગના રોશને જવું પડે-પણ ત્યાં તમને કોઈ એલવા ન દે, એક હમ્મર શું એક લાખ રૂપિયા આપો તોપણ નહિ, હાં કે માશી? ત્યાં સાઈગોનમાં તમારું કોઈ છે, માસી? કોઈ રહી ગયું છે? એને શું સ્ટી-મર નહેતી મળી? પણ તો તો હવે એ ક્યાંથી રહ્યું હોય? એને તો મારી જ નાખ્યા હોય.'

મુંમઈ શહેરનાં ઓકરોને માટે આ આખરની સમજ સહજ હતી. કાચની પૂનગી સરખી પારદર્શક પ્રકૃતિની એ ઓકરીના છેલ્લા શબ્દ વિમળાની કલ્પનાશક્તિને દંદોળી ગયા. એણે જવાબ દીધો : 'અરે એ તો હું અમસ્થી લહેર કરતી હતી. એ તો હું પણ જાણું જ ને કે આમાંથી તે કંઈ કોઈને સંભળાવો શકાય?'

અધરાત વીતી ગયા ત્યાં મોટર ગાડી આવી અને એમાંથી બિતરેલાં માણેકબહેનને છેક દાદર પરથી બેકાબૂ થનગનાટ કરતાં આવેલાં દેખી પતિએ પૂછ્યું : 'કાં, શું સમાચાર છે? બેઠક પૂરી થઈ ગઈ?' એનો પ્રશ્ન ગોવાળિયા તળાવમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિ વિશેનો હતો.

'પૂરી થઈ શું, બાપુએ તો કમાલ કરી,' માણેકબહેને પાણીનો ગ્લાસ લઈ કંઈ-તૂંધરો રમતો સૂક્યો : 'કરેંગે. મરેંગેનું આખરીનામું આપ્યું. હવે સરકારનાં મોતિયાં મર્યાં જાણો.'

'હં-હં—'

'કેમ તમે કંઈ વાત કહેતા નથી?'

‘ મને તો માહું ચનારું લાગે છે. ’

‘ એટલે શું ? સરકાર પડડી લેશે અમને ? ’

‘ મને એમ જ લાગે છે. ’ બોલતાં બોલતાં પતિ હાથનાં આંગળાં ચોળતા હતા એણે આગળ વાત ચલાવી : ‘ માંધીજીએ બલેને હૈયાં હલમલાવી નાખે એવું છેલ્લું બાષણ કયું, વાઈસરોયને મિત્ર કહ્યા, મળવા દેવાની માગણી કરી, મળ્યા પહેલાં મારે તો કંઈ લડત ઉપાડવી જ નથી, એવું એવું મીહું મધ જેવું બલેને કહ્યું, પણ સરકાર હવે સમય આપે એમ મને તો નથી લાગતું. ’

‘ તો તો લડત ઉપડશે. ’

‘ ઉપડશે તે તો ઠીક—પણ એમાં શું અડ્યું હશે ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ કાઈને કશી ખચર નથી, કશી દોરવણી નથી, અધાં જ ધાંધિયાં છે. ’

પત્નીએ કહ્યું : ‘ અરે વાત શી કરો છો ? અત્યારે તે સરકાર શું મૂરખી છે કે આ દેશને છોડે ? જાપાન માર માર કરતું આવે છે એનો તો વિચાર કરો ને ? ’

‘ શું વિચાર કરે ? ’

‘ કેમ, શું વિચાર કરે ? આજો દેશ સળગી ઊઠ્યા વિના રહેવાનો છે શું ? મિલો કારખાનાંને તાળાં દેવાય, ટ્રેનો, તાર, ટપાલના વ્યવહાર તૂટી પડે, એ ઉપરાંત આજે તો લશ્કરને વિક્કરી જતાં વાર નથી લાગવાની. ’

પત્નીના દોરેલા આ ચિત્ર ઉપર શાહીને! ખડિયો ઊઘો વાળી રૂતો હોય એવી દર્દીબરી હાંસી સાથે પતિએ કહ્યું : ' આ બધી તો તમારી ઘોળા ટોપીની ફિશિયારીજ છે ! '

' તહિ, દરેક માણસ એલે છે. અને અમે તો દેશના મોટા મોટાઓ પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે, જવાહર પાસે તે મોટા લક્ષ્મી માણસો આવીને કહી પણ ગયા. '

' શું કહી ગયા ? '

' કે લડત જગાડો, એટલે અમે અંપલાવવા તૈયાર જ છિયે. '

' હા, એમ તો જમશેદપુરની તાતા-ફેક્ટરી વિષે પણ એવાં જ ગપાટાં ચાલે છે કે તાતા પોતે મહાત્માજીને મળી ગયા-આજે જ, અને એ લડત ઊપડે તો આખું કારખાનું બંધ કરી બેસવનું કોણ દઈ ગયા ! બધી બંબરુ વાતો છે. સરકાર નહિ કરે. પકડશે--કદાચ છે ને રાતોરાત પકડશે. '

પાણીનો વ્હાસ માણેકઅહેનના હાથમાં જ ભરેલો હતો, પણ એ મોંએ અડકાડવાનું વીસરીને એ વિમાસી રહ્યાં. મોં પર પતિના કાખેલા આગમ-ખોલની વાદળી છવાઈ ગઈ. એ ખોલવા જતી હતી કે ' તો તો મને..... '

' હા એ તો, લિફ્ટ તૈયાર જ હશે. '

' હવે જવ ! જવ ! ' પત્ની ઊભી થઈને કહેવા લાગી ; ' બેલા થશો ના. સરકારથી કશું બનવાનું નથી મહાત્માજીએ ખરેખરી એના પગમાં આંટી નાખી છે. પકડે તો તો સરકારનું મોત હાથવેંતમાં સમજવું. '

' ઠીક, ચાલો, જોઈએ, સવારે શું થાય છે. '

પછી સવારે જ્યારે મનોહરલાલ ઊડીને ટેલિફોન પર

નંબર ધુમરતા લાગ્યા, ત્યારે યંત્ર ખોટકાઈ ગયેલું જણાયું. સામી બાજુએ આવેલા પડોશીના ટેલિફોન પર ગયા, ત્યાં પણ કહે કે અમારા ફોન ખોટકાઈ ગયો છે. પાએક કલાકમાં તો આખા ક. બિલ્ડિંગના એકએક ફોન ખોટા પડી ગયા હતા.

‘આ તે શું!’

બહાર નગર કરે છે, તો નગર પહોંચી થકી ત્યાં સુધી પોલીસ! પોલીસ! ચોકીપહેરા ખેસી ગયા છે.

માણસો બંધ લાગ્યા: ‘ગાંધીજીને અને ખીબા માણસને પકડી ઉપાડી ગયા.....’

‘ક્યાં?’

‘મંચર બાજુ!’

માણેકમહેને પતિની સામે જોયું. પતિએ એમ તે કશક ન જ કહ્યું કે ‘હું નહોતો કહેતો!’ પણ કહ્યું કે ‘ગિરલા હાઉસ પર ફોન તો જોડા!’

ફોન પાછા ચાલુ થઈ ગયા હતા.

માણેકમહેને ગિરલા હાઉસનો ફોન જોડી પૂછ્યું કે ‘એલાવ! ગાંધીજી પકડાઈ ગયા શું?’

‘અંબ કરો!’ સામે ઉત્તર મળ્યો, અને રિસિવર કમ દેતું નીચે મુકાયું એવું લાગ્યું.

ફરી ફરી ગિરલા હાઉસ ખાતે નંબર જોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં, એક વાર સામેથી બહુ જ અસહ્ય જવાબ મળ્યો.

એટલી આરણ્ય પત્ની ટકોરી વાગી ઉધાડવા જતા મનોહરલાલે કહ્યું: ‘આવી પહોંચ્યા જણાય છે!’

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

બુહારનાં આરણ્યં ઉવાઝાં જ રાખોને !

રવેશમાંથી નીચે રસ્તા પર નજર કર્યા પછી બેઠકમાં આવીને મનોહરલાલે ઘાટીને એ સુચના આપી; અને પત્નીને કહે કે ‘ચાલો, ચા તારો તો ઠેકલીવાર સાથે બેસી કરિયે.’

‘આવી પહોંચી પોલીસ ?’ માણેકબહેનના ચિત્તમાં હલખલાટ થયો તે અછતો ન રહી શક્યો. એમણે જરા વધુ વ્યાકુળતા બતાવતાં વિમળાને કહ્યું : ‘ઘેલી ! હું તો ચાલી ! આવું ધાયું જ નહોતું. ઘરમાં ટ્રાણુ રહેશે ? આમને ડાણુ સાંભળશે ? તું બે’ન, આંછ રહીશ ને ? મુંઝાઈને ચાલી નહિ જાને ? જલદી કર બે’ન, હું નાહી લઉં, ને ઠાઈક મારું બિસ્તર કાઢો.’

મનોહરલાલે ધીરેથી ઊભા થઈ, પત્નીનું બાવડું પકડી, ખુરસી તરફ ધકેલતાં ધકેલતાં હસીને કહ્યું : ‘કરી ઉતાવળ નથી એ બધી વાતોની. ચાલો, પહેલું કામ પહેલું પતાવો,

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

૧૪૬

ખિસ્તરમાં તો શાંતિથી કાંસકી, રતો, તેજ, કંકુની શીથી,
જોરે અધું હું જાતે જ જરાવીને પાછળ મોકલીશ. હું જ
સુખવાઈક કરીશ તે !

પછી ધીરથી વિમળાને મનોહરલાલે સૂચના દીધી :
‘ પેલી રિવોલ્વર-સમજવાંતે !-નાની અંદુકડી, મારા સુવાના
ખંડમાં ટેબલ પર પડી છે ને, તે રસોડામાં લઈ જઈ
લોટના ડ્યામાં ફાટી દો.’

ત્યાં તો આહતી ટ્રે લાવનાર ઘાટીએ શાંતિથી સંભ-
ળાખ્યું : ‘ તો મીં ડેગલેલા આહે-હો ! ડેવલેલા આહે.’

આમ કહેતાં કહેતાં એ અડખૂથ લાગતા માણસે,
ગુજરાતીઓ જે છટાથી નકાર લખવામાં માથું આડું હલાવતા
હોય એ, તે છટાથી હકારમાં એનો મોટો તોલો હલાવ્યો.

‘ અ...ર-રા !’ (એટલે કે વારુ !) મનોહરલાલે જરા-
પણ સંકુચિત અન્ય વગર, નહાવાતું પાણી કાઢ્યું છે એમ
કાઈ કહે અને જે રીતે જવાબ આપે તે રીતે ઘાટીના આ
કાર્યને અતુમેહન આપ્યું, ત્યારે માણેકબહેન અને વિમળા,
એ બેઉ તો આ શૈક-નોકર વચ્ચેનો વ્યવહાર દેખી સમસામ
ભાઈ થઈ રહ્યાં.

રિવોલ્વર ! લાઈસન્સ વગરની રિવોલ્વર ! અને આજે
સવારને પહોર ટેબલ પર ! તે પણ પાછી રામાએ ઠેકાણે
મૂકી ! વધુ આશ્ચર્યને અહલાવવાની વેળા નહોતી. આરણે
ઘંટડી વાગી. પણ દ્વાર તો ખુલ્લું જ હતું, ને એ દ્વારની
આગળ જ બેઠકનો ખંડ હતો.

ત્રણેક યુનિફોર્મધારી સિપાહીઓને બહાર રહેવા દર્ષી પોલીસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે અંદર પ્રવેશતાં કહ્યું કે, 'હાં, આ પીવા આવું કે, શેઠ સાહેબ ?'

'આવો સાહેબ, તમારી જ રાહ જોઈએ છિયે,' મનોહરલાલે જોગ બેઠા હતા તેમજ બેસી રહીને નિમંત્રણ આપ્યું.

'ઓહો ! આ બરમાં તો હું પહેલી જ વાર આવું છું,' એમ કહેતા કહેતા પોલીસ અધિકારીએ બરની અંદર જરા આગળ કદમો માંડ્યા, એટલે મનોહરલાલે ઊડીને, હાથમાં ચાહનાં કપ-રકાખી સાથે આસન પાસે જઈ કહ્યું : 'અગાઉ અહીં નથી આવ્યા ? ચાલો ચાલો, મકાન ખતાવું.'

મનોહરલાલે મેમનને ઝોરડા પછી ઝોરડામાં, રવે-જમાં, આથરોમાં પણ, અને રસોડામાં સુખ્વાં, સાથે લીના. દરેક રથળ, આલમારી, ટાંકું, બીત-કમાટ, ખતાવતે ખતાવતે એણે કહ્યું : 'આમાંની કંઈકે સગવડો મારે ખરમે જ મારે કરાવવી પડી છે. બરધણી તો મખખીચૂસ છે. આ જુઓ, મેં એને કહ્યું કે અહીં બજતણ નાખવાનો મેડો નાખી શકાય એવી જગ્યા છે ઊંચે. પણ એ કહે કે વેસા નથી ! મારે મોટાં મોટાં પીપમાં કાલસા રાખવા પડતાં.' આજ કહી પીપો ખોલીને ખતાવ્યાં. પૃથી કહે કે 'છિવટે મારે ખચે' મારે મેડો કરાવી લેવો પડ્યો.'

બરધણી ઘર ખતાવતો હતો, તે પોલીસ અમલદાર એની કન્યાનું વેવિશાળ કરવાને માટે કેમ જાણે આવ્યો હોય એવા રસથી દરેક ખૂણે આંચરો, પલંગ, કમાટ, ટાંકું ને

મેંડા જ્નેતો હતો. એકે જ્વણતા હતા કે જ્નેવાનું ને દેખાડવાનું પ્રયોજન જુદું જ હતું. પણ પોલીસ અચલદારની તો પ્રામાણિક માન્યતા હતી કે મનોહરલાલ શેઠ પોતાનો બલોક અને પોતાની શાનદાર રહેણીની ઢબ ખતાવવાને સાચેસાચ ઇંતેજાર હતા. એણે હજુ પણ વિશેષ ખૂબ્બા ખાંચરા જ્નેતે જ્નેતે તારીફ વહાવી : ‘આ આખું ક...મિલિંગ એક સાક્ષાત્ ભૂતખાનું છે. ફક્ત એક આ તમારો બલોક સ્વર્ગીય લાગ્યો. માણેકખેન તો વારંવાર મળે, આજ તો અયું કે આપને મળું.’

‘સારું ક્યું’. આવો દીવાનખાનામાં. આ તો પીઓ. હું મિલમાથી નરરા થાઉં જ નહિ, એટલે લાગ્યે જ મારાં મિસિસના જેવા સોસલ સંબંધો બાંધી શકું છું. મને એવી ફાવટ પણ નથી. બાકી તો એમનામાં હું આવી જ રહું છું ને ? આજે જ જુઓને, બાગરોમાં ઊધલપાયલ થાય છે, ને મારો ટેલિફોન ખોટકાઈ ગયો હતો. તમે બાઈ સાહેબ, આ ધરપકડો હજુ જરા વહેલી કરી હોત તો શું ખોટું હતું ?’

‘શું કરિયે સાહેબ ? કમચખત ગુલામી...પાપી પેટ પડ્યું છે ને...બાકી તો હવે ‘સ્વરાજ’ થઈ જાય એટલે અમારે કાળા હાથ કરવા મટે...’

એવાં એવાં સભૂણાં સુંવાળાં વાક્ય વાપરતે વાપરતે અધિકારી આ પીવા બેઠા ત્યાં માણેકખહેન આજુમાંથી આંબ્યાં, ને બોલ્યાં, ‘હાં, હું તૈયાર છું.’

‘પણ હું તૈયાર નથી ને ?’ અધિકારીએ નવાઈ ઉપજારી ;

એની નજર તો ખીજે જ બધે ધૂમતી હતી. જાંચે ખાંતીઓ પરનાં કપડાં, અને નીચે પગરખાંની જોડીઓ પર એની આંખો હતી. પછી શાંતિથી એણે પૂછ્યું : ‘પેલા ભાઈ કયાં ગયા ?’

‘કોણ વળી ?’

‘પેલા સુધાકર.’

‘કાની વાત કરો છો ?’ મનોહરલાલે ચકિત બનીને પૂછ્યું.

‘એક વિદ્યાર્થી? અહીં રહેતા હતા ને તેની.’

‘અરે હા;’ માણેકમહેનને યાદ આવ્યું કે એ ભાઈ તો આગલી રાતે ઘરમાં પાછા જ ફર્યા નહોતા. એમણે કહ્યું : ‘કેમ ? એમનું વળી શું છે ?’

‘ખીજું તો શું હોય ? વોરન્ટ. અમલદારે ગબવામાંથી કામળા કાઢ્યા ને નામો વાંચ્યા; ‘સુધાકર, રાજમોહન શર્મા, ઉર્ફે હીરાલાલ.’

‘આ નામનું તો કાઈ નહોતું,’ માણેકમહેને કહ્યું : ‘તમે ઘર ભૂલ્યા લાગો છો !’

‘હાં-હાં એમજ ત્યારે તો. કંઈક ગલતી થઈ હશે. વારુ. ત્યારે માફ કરશો. હું જઈશ.’

‘કેમ ? મને નથી લઈ જવાની ?’

‘વોરન્ટ નથી, એટલે દિલગીર.’

‘અરે પ્રભુ !’ મનોહરલાલે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

‘કેમ સાહેબ ?’ અધિકારી હસ્યા.

‘આશા હતી કે મારે વર્ષ એ વર્ષ સાડીઓનું ખરચ બચશે.’

‘એવું ફેગટ બોલો ના, — ગોડ ફર્ગિવ્સ (પ્રભુ એવું ના કરે.) સાડીઓનો આપની મિલમાં ક્યાં દુકાળ છે ?’ એમ કહીને એ અધિકારી ઊઠ્યો ને બોલ્યો : ‘વોરન્ટ કાઢનારા પણ એવફૂફેના સરદારો મળ્યા છે. મકાનનો નંબર જ ખોટો મૂક્યો ! માફ કરજો.’

‘પણ મને આ વખતે કેમ લાભ નથી મળતો ?’ માણેકમહેનને આ કૌતુક વ્યક્ત બન્યું.

‘તમે તો હવે ક્યાં વિસ્ટ પર રહ્યાં જા ? નામ નીકળી ગયું છે. મોજ કરોને, ખાઈસાહેબ ! સારું થયું કે તમે આમાંથી નીકળી ગયાં. મનોહરલાલ શેઠ તો સરકારના ખાનીતા કહેવાય, કારખાનેદારોને તો અમારે સંભાળી લેવાના છે. તમને લઈ જઈએ એટલે મનોહરલાલ શેઠનું મગજ કામ કરી શકે નહિ, સરકારને એ પરવડે નહિ. લ્યો, સાહેબજી !’

આરણ્ય તરફ જતાં જતાં એણે એક ઓરડામાં અંકા-કાઈને ઊભેલી વિમળાને નજરમાં લીધી; મનોહરલાલ તરફ ફરીને કહ્યું : ‘કોઈ મેમાન જણાય છે !’

‘હા, તમારી ગણતરી બહાર તો અમારા ઘરમાં કોઈ હોઈ શકે જ નહિને ?’

માણેકમહેનના આ કટાક્ષથી અમલદાર હસ્યો. ને બોલ્યો : ‘નહિ, નહિ, એટલાં સખ્ત ન બનો. હું તો આ

ધરનો સ્નેહી માણસ છું. તમારી દીકરીઓને તો હું રાજ સ્વહાને રસ્તે મળું. મને એ 'કાકાજી' કહી બોલાવે, હું ખચ્યાં કહી ખખર પૂછું, પણ આ તો નવો ચહેરો જોયો એટલે સહજ !'

'વારુ ! વારુ !' કહેતા મનોહરલાલે એમને આરણ્ય બહાર મૂકતાં મૂકતાં જરા ટમકું મૂક્યું; 'નેતાઓની રાહ-ડ-અપ પણ તમે ભારી કુનેદથી કરી. શું ગાય પણ ખીજું ? અત્યારે કોંગ્રેસે આતું નહોતું કરવું જોઈતું. દુશ્મનોના હાથમાં રમી ગઈ કોંગ્રેસ.'

'દરેક સમજદાર માણસ એમ જ કહે છે; પણ એમ તો સાહેબ, સરકાર પણ એ જ લાગતી છે. નાકે દાખરું તો જ મોં બોલશે.'

'લાંબુ ચાલશે આ અધું ? તમે શું પારો છો ?'

'અરે, પ્રભુ પ્રભુ કરો, શેઠ ! પંદર દિવસમાં તો સરકારને નાકે દમ આવી જવાતો. 'કરંજે મરંજે' એ સ્લોગનથી જ ટાંટિયા ઘૂંટી ગયા છે ને ! કિપ્સ ગયો, પણ ખુદ ચર્ચિલને આવ્યો સમજોને !'

'અમેરિકા દયાલુ કરશે કે ?'

'કરશે શું ! રુઝવેલ્ટે ચોખ્ખું કહી દીધું જણાય છે.'

'કે ?'

'કે હિંદનું પતાવો, નહિતર અમેરિકા લડાઈમાંથી જ હટી જશે.'

भूतजानामां हूं कथाथी आवी पडी !

१५५

‘पल्लु अर्चिल करे शुं ? तमारुं पतावपुं न्नेछि अयेने
डोअिसे ?’

‘अमारुं ?’

‘मुस्विम लीगनुं.’

‘हा-हा-हा-हा-’ अघिकारी हस्ती पड्यो : ‘अभारे
ने लीगने शी निरयत ? हूं मुसलमान छुं तेथी शुं लीगने
थरुं गयो ? हरि हरि करे, साहेय ! ह्यो, न्ने ! न्ने !’

अम ओलतो, हवेलीअे दिंडोणानां हर्षने होयता
हिन्दुने पल्लु आंटी हे तेवी अनाथी हाय न्नेडीने अे अघि-
कारी हाहर अतरतो पेला पोकीसोने कहे के ‘हवे अलोने
बाअं ! क्या अडे हो. जलही अलो, रेकिशन करे, कुण
गलती हो गछुं है. कमअप्त वारंट निकालने वासे बी मेरे
पांडिजी गृती के लायक है’

अरमां आवीने मनोहरबाब पत्नीनी सामे न्नेछि रखो.
माखेकअहेन शरमां अम अमता ओछि ओछां हतां, तेम
अत्यारे कंछक निराश हतां. पतिअे पूछयुं : ‘आ डोने
माटेनुं वोरन्ट ? अे नाम डोनां हतां ?’

‘कांछि अयर न पडी.’

‘अकारबाछं तो नहि होय ?’

‘शी वात करे छो ? मेअिथी माअ उडाडवाना तो
वेता छे नहि.’

माखेकअहेन न्नेना नाम पर आम हडी हस्यां ते

બકારલાઇ, એટલે એમના ધરમાં રહેતા પેલા વજુ ચાર વજુ માંહેલો એક બજુશરી, વેદિયો, પૂરું બોલવાની ય ત્રેવડ વિનાનો એક ટ્રોટ માણસ. એ પોલીસના કાળ-પત્રકમાં હોઈ શકે નહિ ! પત્ની હસી એટલે પતિએ વાત પડતી મૂકી.

‘બુચો,’ માણુકઅહેને હર્ષ દેખાડ્યો: ‘પોલીસવાળા પશુ માને છે કે આ લાલત લાંબી ચાલે તેમ નથી.’

‘તું નહિ સમજી શકે,’ એટલું જ બોલીને પતિ અટકી ગયો.

પડોશીઓ મનોહરલાલને ઘેર પોલીસ આવીને ચાલ્યા ગયાનું જાણ્યા પછી પોતપોતાના બંધોકનાં બારણાં ઉઘાડી ધીરે ધીરે, કાંઈ જોતું તો નથી ને એની તકેદારી રાખી, ડોકિયું કરવા આવ્યા, અને એક જ પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા: ‘કેમ, કાંઈ ખબર પડી ? નેતાએને ક્યાં લઈ ગયા ? કદાચ દેશની બહાર જ ઉપાડી જશે; કાંઈક ટાપુ પર રાખશે; સા.....હાર તો નહિ મારે ને ? પશુ જામી ગઈ ખરાખરની. દ્રામે સળગાવવા મંડયા છે. મિલમનૂરો જંગ જમારી દેશે. એ ઘાટા જ સરકારને પહોંચશે. સાચા મરણિયા તો એ જ છે. કાંઈ ખોવા રોવાનું નહિ ના !’

દિવસ ચડતો ગયો. સૂર્ય તપતો ગયો. આગલી રાતની વૃષ્ટિનાં વાદળાં વીખરાતાં ગયાં, તેમ તેમ હ મી ઓગસ્ટનું ફ્ર-ફ્રપ પ્રકાશતું આલ્યું. શાળાઓ, કોલેજો ને કારખાનાં, પાળ તૂટે ને તળાવો રેલે તેમ રાજમાર્ગો પર દલવાતાં ગયાં શિવાજી પાર્કે નારીઓની સમરવીરતાનો જે ઇતિહાસ આલેખ્યો એનાં મુંબઈમાં યશોગાન ગવાયા. ધ્વજ-

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

૧૫૭

વંદનને અશ્વઘ્ન બનાવવા માટે અશ્વવાયુ ઘોડનારી પોલીસ
—અંદકા ભોંડી પડી. શિવાજી પાર્કની ચારે દરતી ઇમારતોની
જિંચી જિંચી ખારીઓ, ગોખો, ઝરખાઓ પરથી પાણીમાં
બીંબવેલાં કપડાંનો મેલ વરસ્યો. અશ્વવાયુએ ગૂંમળાતી ગુજ-
રાતણાએ, આ પાણીમાં ખોલેલા રૂમાનો વડે આંખો ટાટી
કરીને ઉઘાડી-સામે લહેરાતો હતો, શિવાજી પાર્ક પરનો
ત્રિરંગી ઝંડો.

વિમળાની આંખો આંતું કથું દેખતી નહોતી. એની
નજરને રૂંધીને પેલો પોલીસ અધિકારીનો પડછાયો રાત્રિદિન
લાંબો ટૂંકો થતો હતો. એણે મને કેમ નજરમાં લીધી ?
એ નજરના સાણસા વચ્ચે હું શા માટે ચગદાઈ ગયા જેવી
બની ગઈ છું ? આ બાણેકબહેન તે. મને અહીં એકલી
મેલીને બહાર કાણુ બાણે ક્યાં ચાલ્યા બન્યા છે. વહેલાં મોડાં
ફાવે ત્યારે પાછાં આવે છે. પેલાં ત્રણ ચાર જણાં, જે અહીં
સૂતા. ચર્ચાના તડાકા મારતા, તે એવટ્ટૂ વેદિયા જેવા જણાતા
તે ક્યાં ગાયેબ બની ગયા ?

અને ખીજી આ રીી વિચિત્રતા, કે હવે દરરોજ પરા-
લિયે 'હૂંબ લેજો આઈ!' એવી ખૂમ મારીને હૂંબવાળો ટકારી
બબલે છે, ત્યારે ઘાટીને સૂતો રાખીને મનોહરલાલ પોતે
હૂંબ લઈ લેવા બેઠે છે ! હૂંબવાળાની સાથે ગુસપુસ વાતો શું
કરી લે છે ? એમના વાર્તાસાપના બોલ સમગ્રતા નથી.

પાંચમે દહાડે રાતે વળી કોઈકે નવો પોલીસવાળો
સાઈન્ટના પોશ્ચાકમાં આવ્યો હતો. તેને મનોહરલાલે છેક
બોડ-રૂમમાં લઈ જઈ વાતો કરી. હમણાં હમણાં તો મનો-

હરલાલ, ટાણે કટાણે આવી, ખારણા ઉપર ઊભી રહેતી પિતળનાં વાસણુ વેચવા આવનારી કાઈકે સ્ત્રીની જોડે કાઈકે પરતી ખરીદવા કે ક્રાધણા ખરીદવાની ફેરી કરનારાઓની સાથે પણ વાતો કરે છે. વિમળાના કાન પર એ વાતોનાં વિચિત્ર શબ્દ-ગૂંચળાં અડ્ઘાચ છે. ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દો વડે પતી જતી આ વાતચીતનો એક ઇસારો પણ મનોહરલાલ કાઈ ધરનાં માણસ જોડે કરતા નથી. અને રેડિયો પર પેલો સાઈગેનનો સમય થતાં કદી ચૂકતા નથી. દુનિયા આખી જાણે કે આ ધરમાં કાઈકે ભેદભરમભરી વાર્તાને સ્વરૂપે ધૂમરાઈ રહી છે.

એક વાર તો વિમળાએ જોયું કે રાતે પોલીસ સાજાં-ન્ટને વેશે આવનાર માણસને મનોહરલાલે કશુંકે આવી જોવું આપ્યું; અને કહ્યું, કે ‘જૂના સ્ટોર-રૂમમાં.’

આ ગુપ્ત ક્રિયાઓને બાદ કરીને વિમળા જોતી હતી, તો મનોહરલાલ અન્ય આવનારાઓની જોડે કે અને કાપડનાં બજાર જ ચર્ચતા, સોનાના, રૂપાના ચડતા ઊતરતા ભાવો છાપામાં વાંચતા, ટેલિફોનો કરતા તેમાં પણ બજારોમાંથી અમુક માલનો આટલો કે તેટલો જથ્થો ખરીદવા વેચવાનો જ વિષય હતો. સામેથી કાઈકે કશું પૂછવું હોય અને એના જવાબમાં જ પોતે કહેતા હોય કે—

‘એમાં કંઈ માલ નથી. પાણીમાં ભેંસ બેસી જાય એમ બધી ચળવળ બેસી જવાની છે. છોકરમત માંડી છે સૌએ ! હ્યો, ઝોગરટની તા. ૮ મીની અર્ધરાત સુધી સંત પુરુષે એમ જ કહ્યા કર્યું કે સૌ પોતપોતાને ફાવે તેમ કરજો !

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

૧૫૬

અને હવે પાછા જાપામાં ચેલકાઓ ચીતરવા મંડ્યા છે કે અહિંસક રહીને પૂરો તોડજો, પાટા ઉપેડજો, તાર ટપાલ રૂધજો...અ...હિં...સ...ક રહીને કરજો ! છે ને અક્કલનાં પડીકાં ! હા-હા-હા-હા-દેશના વ્યાપાર ઉદ્યોગોને લડાઇમાંથી ખટવવાનું ને ઊભા કરી દેવાનું ખરું ટાણું છે, ત્યારે જ આ મોકાણું માંડી. જવા દો ને, બાઈ ! જવા દો હવે. નિરાંતે જોલોમાં જેસી કાંતતાં કાંતતાં ને ખજૂર પોષેયાં ખાતાં ખાતાં સજો આ બધું આપણું વેપારીઓનું આ કામ નથી. અત્યારે તો રજવાનો વખત છે.'

અને ફરી પાછા મનદરલાલ રેડિયોનો કાંટો ફેરવતા સમાધિઅસ્ત બની જતા. એના જેવે આંક પર એનો કાંટો ઠરતો : અર્લિન સ્ટેશન, ટોકિયો સ્ટેશન, સાઇગોન સ્ટેશન ને સીંગાપુર સ્ટેશન : મશીન-ગનમાંથી તડતડાટી થતી હોય એવી એ સ્ટેશનોની આકાશવાણી છૂટતી : જોશીલી જખાન એવો ભાવ પેદા કરતી કે જાણે સિટનની છાતી પર કાંઈક બંદૂકોની ધાણી ફૂટી રહી છે.

એકાએક સાઇગોન પરથી એક સ્વર સંભળાયો 'મારું' નામ ગુલઝાર. મારા આપનું નામ કાસમ. અમે દેસાઇ વોરાઃ મારું જામ કાકિયાવાડમાં ફેરાળી. દગલખાબ સૂવરના બચ્ચા રંગરૂટવાળાએ મને બરમાવીને ફોજમાં ધકેલ્યો. આજ હું આઝાદ છું. અય મુસલમાનો ને હિંદુઓ ! એક બનો. વતનને માટે મરી શીટો. અમે તો અહીં આઝાદીનો સ્વાદ આખ્યો છે. મારાં તમામ સગાંને સુખી ગુલઝારના સલામ આલેકુમ. મારી ઓરત દૂર.....'

ટું-ટું-ટું-ટું એવા કાઈ વિચિત્ર અવાજે એકએક આ જાનને દયાવી દીધી. પણ વિમળાના નજીકના ખડના બારણા પાછળ એકાએક બનીને સાંભળતા એ કાનને માટે આટલું બસ થઈ પડ્યું. રાત્રિએ એ પોતાની બા પર કાગળ લખવા બેસી ગઈ. એમાં સૂચના હતી કે દૂરઆઈને છાનીમાની ઘેર બોલાવીને આ સમાચાર સાંભળાવજે.

એ દિવસનો રેડિયો સાંભળ્યા પછી વિમળાનો મિત્રજ બહલી ગયો. અજબ્યા, ઉગ્ર, બેદી, અને એકએક પોતાને ઘેરી વળેલા મુંબઈ આવ્યા પછીના બનાવોએ એને જે ગૂંગળાટ કરાવ્યો હતો તેનાથી એ પર ચાલી ગઈ. માથુસની જિંદગીની અંધારગલીને પેલે પાર મોકળો પ્રદેશ જ્યારે એકાએક આવી પહોંચે છે ત્યારે રામદર્શણ થાય છે. વિમળાના અંતરમાં નવી પુલક ઊપડી ગઈ. મનોહરલાલને તો આ સીંગાપુર-રેડિયોના સમાચારનું વિશિષ્ટ રહસ્ય જાણીતું નહોતું, અને માણેકબહેન ખાદીની ફેરી તેમજ ફંડ ફાળાની વ્યવસ્થામાં રાત સુધી બહાર બજારોમાં એટલાં ગરકાવ હતાં કે વિમળામાં ઘેર આવીને નિહાળેલું પ્રદુહિતકર પરિવર્તન દેખી છૂપી ધરપત વળવા ઉપરાંત એમને વધુ કંઈ રસ પડ્યો નહિ. ઘેર આવીને એ ફક્ત એટલું જ જોઈ લેતા, કે વિમળાને છોકરાં સતાવતાં તો નહોતાં ને! પણ છોકરાં તો વિમળાની સાથે જ ઊઠતાં. નાનો આમો પણ આનું નામ લેતો નહોતો. મનોહરલાલનાં ખાનપાન, કપડાં, નાવણ દાતણ વગેરેનું ઝીણામાં ઝીણું જતન થતું હતું. ઓછાઓલા મનોહરલાલ અને લજબણ વિમળા વચ્ચે અમરથો થે વાણી-વ્યવહાર નહોતો થતો, ઉપરાંત પોતાની કાંઈપણ અસિયતને

શ્રુતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી!

૧૬૧

સાધન સામગ્રી વિના રહેવું નહોતું પડતું એટલે મનોહર-
લાલના હોઠ વિમળા પ્રત્યે મૂગા રહેતા. આંખો પર તો એ
આકાશી રંગનાં ચશ્માં ચડાવતા ને એને ઊંચે જોવાની
ભાગ્યે જ ટેવ હતી.

માજેકબહેન રાતે આવે ત્યારે ધણુખરું તો ગજાનો
ધૂધરા ખખડાવીને, લોથપોથ થઈ સોફા પર પડતાં પડતાં
આવું આવું કંઈક ખોલે:—

‘આજ તો ખસો તાકા ઊપડી ગયા. આજ તો
પહોંચી ગઈ અરજ્જેરજી શેઠને અંગલે. બડા પક્કા ! કહે કે
ખાદીને તો હું અડકું પણ નહિ, એક તમ્મુ પણ લેવસ
નહિ; પણ છેવટે તો આપડા પાણી પાણી થઈ ગયા; પચીસ
તાકા લઈ લીધા. હરિજન કાળામાં પણ પહેલાં તો ગરમ ગરમ
થઈ કંઈક ઉકળાટ મચાવ્યા, પછી સો ભરી દીધા.’

વળી ખીજી રાતે—

‘આજ તો મીર માર્યો. સર દેસાઈ ને અંગલે પહોંચી
ગઈ પક્કા સામ્રાજ્યવાદી. પણ મે કહ્યું કે સાહેબ, હું તો
તમારી દીકરી બનીને આવી છું. તમારા રાજકિય વિચાર
મમે તે હોય, પણ શું દીકરીને ખાલી હાથે પાછી વાળશે ?
પછી તો ગળી ગયા, ને દસ તાકા ખાદી લીધી, હરિજન કાળામાં
રૂપિયા ખસો ને એક દીધા. મને કહે કે જોજો હો, સેમોટ-
બની ચળવળમાં વાપરતી નહિ...’

પત્નીનાં આવાં આવાં, આત્મગૌરવનાં ને આત્મ-
તૃપ્તિનાં ગાણાં સાંભળતો પતિ રંગીન ચશ્માંની પાછળ

પોતાની આંખોમાં કેવા કેવા રંગોને રમાડી રહ્યો છે તેની માણેકઅહેનને શી જાણ હતી ? નીચે જોઈને, ધોતિયાનો છૂટો કોડો ખભા પર નાખીને એ તો હં-હં-હં એવા હોંકારા દેતો દીવાનખાનામાં આંટા મારતો હતો. અને માણેકઅહેન પોતે હરિજનવાસમાં જઈ બાળકોને મીઠાઈ વહેંચી આવ્યાં એનો છેલ્લો અહેવાલ આપવા લાગ્યાં ત્યારે પછી બગાસાં ખાવા મંડ્યો, પણ એણે સાંભળી લીધો.

‘શું કંટાળી ગયા ?’ પત્ની હસી પડી: ‘મન તો ક્યાંક, સરકારના કોઈક નવા ખરીદી-ઓર્ડરમાં જ ભમતું હશે.’

‘હા-હા-હીક યાદ ક્યું’. આજે જ એક નવો ઓર્ડર મળ્યો છે, ને મારે મિનલપુર જવું પડશે કાલે.’

‘કેમ ?’

‘ત્યાંની મિલમાં એ કાપડનું રંગાટ-કામ કરવાનું છે. મારે એ કલરની મેળવણી બતાવવા જવું પડશે. જર્મન કલર મળતા નથી, ને આ જરા મુશ્કેલ કામ છે.’

‘મને તો એમ થાય છે, કે આવાં સરકારનાં લડાઈના કામમાં હાથ કાળા કરતાં તો હમણે કંપનીમાંથી નીકળી જાઓ.’

‘એ તો સહી કાળા હાથને સાફ કરી નાખશે.’

‘ના, ના, આ કાળો રંગ તો, તમે જર્મનીનું સાયન્સ શીખી આવ્યા છો છતાં પણ નહિ બપડે.’

મનોહરલાલ કાપડ રંગાટનું રસાયણ-જ્ઞાન જર્મની જઈ મેળવી લાવ્યા હતા,

ભૂતખાનામાં હું કયાથી આવી પડી !

૧૬૩

મનોહરલાલ કંઈ બોલ્યા નહિ એટલે માણેકબહેને હસતો હસતો કહ્યું : ' જ્યાં જઈ છું ત્યાં લોકો એ જ મેણું મારે છે કે દેશસેવા કરવા નીકળતા પહેલાં પતિ પાસે તો દેશપ્રોહનું કામ ઓડાવો !'

' તે ઓડાવેને શક્તિ હોય તો.'

' શક્તિ તો બધી જ અહીં હાર કબૂલી લ્યે છે.'

' ત્યારે તો હું લાચાર !'

' પણ હું એમ કહું છું કે તમારા અરધી આંતી ભાગ માટે કંપનીને સાડા પંદર આનાની લૂંટ કરવામાં શીદ મદદ કરો છો !'

' હં—'

' શું હં—હં કરો છો ?'

' કરો દલીલ. સુધારો મને. હું ક્યાં મોંએ ડૂબો મારું છું ?'

' કાળમીંઠ છો કાળમીંઠ !'

' તમે તો જળ છો ને ? પાણી તો મોટા કાળમીંઠ પહાડોને ય ભેદી શકે.

આવા ઉડાઉ જવાબ આપીને એણે પત્નીને ચૂપ કરી દીધી, પણ એની મનોગત વાત એ પ્રકટ ન કરી શક્યો, વળતા પ્રભાતે એ મિનલપુર જવા ઊપડી ગયો.

વિમળા એક વાર એકલી હતી. ઓકરાં સિનેમા જોવા

અને માણેકબહેન રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા ગયાં હતાં. સંપ્નાનો કાળ હતો. સરકારી હુકમ પ્રમાણે અંધારપટે નગરીને બિહા-મણી બનાવી હતી. ઝાંખા માર્ગ-દીવા માથા પર ઢાંકણ ચોટી જઈ, ભયભીત ગુનેગારોની પેઠે, બોંય તરફ જ જોતા હતા. આણુઆણુ કે ઝાંચે નજર ન કરવાની એમને કક્ક આજ્ઞા હતી. ઘરની અંદરની બત્તીઓ પર પણ પરદા હતા. બારીઓ પર અંધારીઓ ઢોળી દેવાઈ હતી. વિમળા રસોડામાં રાંધણું કરતી કરતી મનમાં મરકાતી હતી. કે શું જાપાની વિમાનો એકાદ નાનકડો દીવો દેખીને યે મુંબઈ પર તૂટી પડે તેવી બીક સાચી હશે ? કે સરકારે લોકોમાં ડર થરથરાટી ભરી દેવા જ આ કરામતો કરી હશે ?

અરાબર એ વખતે, આણુ પર ટકેરી વાગી. વાગી નહિ, પણ જાણે કે ચીસ પાડી ઊડી. આવો ઘંટડી-સ્વર વિમળાએ આટલા દિવસોમાં કદી સાંભળ્યો ન હતો. ધટી બહાર ગયો હતો. એણે પારણું ખોલ્યું, ને એક માનવાકાર અંદર દાખલ થયો. વિમળા હેમતાઈ ગઈ. ખૂબ પણ એના કંઠમાંથી ન નીકળી શકી.

મોઢાનું જડણું જેનું તૂટી ગયેલું, માંસને લોચો બહાર નીકળી પડેલો, શરીરે લોહીઝોહાણ ચડેરો, ફેલ્ટ હેન્ટ વડે અરધો ઢાંકેરો, ક્રોટ પાટલૂનનો લેપાસ, એવો એક માણસ અંદર આવ્યો. વિમળા છંટે હતી ગઈ. આવનારે મજબૂત રીતે કમાડ વાસ્યું.

‘આંજ કોઈ નથી.’ વિમળાનું મોઢું માંડ ઊઠ્યું.

જૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડો!

૧૬૫

‘મારી પાછળ પોલોસ છે, મને છુપાવો.’ બિહામણો
આકાર માંડ માંડ બોલ્યો.

‘પણ આંધ્ર નહિ, કોઈ નથી.’

‘હું ધરતો જ છું. હું-હું-વિમળાબહેન, હું ખીમણ.’
ફરીથી એ મહામહેનતે આટલા શબ્દો બોલી, આ ધરમાં
પોતે કેટલો પરિચિત અને રજરજતો બાલકાર હતો એની
પ્રતીતિ આપતો આ માણસ—પોતે જુવાન છે કે પૌઠ
એટલી પણ ઝોળખાણ આપી શકે એ પૂર્વે, આ મકાનના
એક અધારિયા ઝંધોચર નાના મેડા પર ચડી, કોલસાની
ગુણીઓ અને દેવદારનાં ખોખાનાં અંગારની નીચે જીવતો
દટાઈ ગયો.

હજુ પણ દિગ્મૂઠ કોબેલી વિમળાએ, કોણ જાણે કેવી
એ યંત્રવત્ મનોવરધાને વશ બની, એ મેડા પાસેની સીડી
ઉપાડી લીધી. અને ખીજ એક ખંડમાં લઈ જઈ ઊંચી
અભરાઈ પર માંડી, પોતે ઉપર ચડી યંત્રવત્મેલ મૂક કરવા
લાગી. સુભાગ્યે ધરતો ધાટી કઠી કરવા માટે ત્રહીં ખરીદવા
બહાર ગયો હતો એની ગેરહાજરીમાં આ બધું બની ગયું.

ખીમણ!—વિમળાના હૃદય-ધમકાર સહેજ શમ્યા,
યાદદાસ્તનાં ડોળાણુ ઝોસર્યાં, અને એણે ખીમણને ઝોળખ્યો.
મિલતી ઝોશીસનો આ કાન્કૂન માણેકમહેનતે ઘેર સીધું—
સામાન ખરીડીને મૂકવા આવતો હતો કોઈ કોઈ વાર. એ
અડખૂસ જેવો માણસ આ સાહેબલોકના પોશાકમાં શા માટે ?
એનું જડખું કોઈ વિચિત્ર જખમે ચૂંચાયેલું કેમ ? એની

મોટી મૂંગો ક્યાં ગઈ? ક્યું ઘોર કૃત્ય કરીને, ક્યાંથી નાસી છૂટ્યો હશે? પોલીસ એની પાછળ શા માટે પડી હશે? મીંદડી ચડી જાય એવી ઝડપ ને સ્ફૂર્તિથી એ જખમી માણસ મેકા પર ચડી ગયો હતો! આ અંધી શી ભૈરવ-લીલા ચાલી રહી છે? આ આખું ધર, આ શહેર, આ સમગ્ર દેશ ને દુનિયા, કેમ કોઈ કાવતરાંનાં કાળ-ઠોકાણાં બની ગયાં છે? હું આમાં ક્યાંથી આવી પડી!—નાસીને, ઉપને મજલેથી નીચે કુદકા મારીને ઝટ ટ્રેનમાં ખેસીને પોતાના ગામ ભેળી થઈ જવા એ તલસી ગઈ.

પાછું કંઈક યાદ આવ્યું. બારણે જઈ ખીંચે આગળિયો પશુ ખીડી દીધો, સીડી ઉપાડી, પેલા મેકાને લગાડી, પાણીનો લોટો ભર્યો, સીડી પર ચડી, મેકા સાદ કર્યો, ‘ભાઈ, પાણી પીવું છે?’

સામેથી હાથ લંબાયો. લોટો એ હાથે લીધો. પીને પાછો આપ્યો. અવાજ પણ થયો: ‘હજી જોઈએ...’

ફરી મોટો લોટો ભરીને એ ઉપર ચડી. પીનારના કંઠના ઘટકારા એને ધાને પડતા હતા. ‘હા...શુ! મા!’ એવો મૂંગો સ્વર સંભળાયો.

ફરી એણે સીડી ઓરડામાં ખેસવી લીધી.

છોકરાં સિનેમા જોઈને આવ્યાં, અને માણેકમહેન પણ તે પછી આવ્યાં. એમની સાથે પેલો દરવાન ભૈરવો હતો કે જેને વિમળાએ પોતે દેશમાંથી આવેલી તે પ્રસાને દીઠો હતો, ને તે પછી પણ જ્યારે જ્યારે પોતે નીચે ગઈ ત્યારે

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

૧૬૭

નીચેને દરવાજો ઉમેલો, અગર માણેકપેન કેટલીકવાર બહાર જઈ ઉપર આવેલાં ત્યારે ત્યારે માણેકપહેનનો ખરીદીનો સામાન લઈ ઉપર આવેલો દીઠો હતો. આ રાત્રિયે એણે અંદર આવી, સામાનનાં પડીકાં દીવાનખાનામાં મૂકી, પછી એણે હાથની તાળી પડી.

‘કમ, લેયાજી!’ માણેકપહેનને આ વિચિત્ર ચેષ્ટાએ ચમકાવ્યાં.

‘ના, કંઈ નહિ ખેન ! એ તો હું ખીમજીને લેવા આવ્યે; છું.’

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાપ્રયોગ ! સ્વઃમાં પણ પરિવર્તન ! આ શું ? લૈયો દરવાજા સામે ઊભો ઊભો હસી રહ્યો છે અને પછવાડેના મેડા પર ખિલાડીના જેવા ખડખડાટ સંજ્ઞાયા છે. છુપાયેલો આદમી, ચુંથાઈ ગયેલ જડખે નીચે ઊતરે છે; એના દિદાર દેખી માણેકપહેન સડક થઈ જાય છે.

‘અમે જઈએ છીએ ’ લેયા દરવાજા શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતીમાં સંજ્ઞાવ્યું. ‘હવે આ ધર સલામત નથી. ખોમ્મ ખનાવતાં ખીમજીની અપોરે આ દશા બની છે. તે એની પાછળ પડેલી પોલીસને મેં જુદે રસ્તે વળાવી છે. પણ હવે હું જઈ છું. કાલ સવારથી તમે મને નહિ જુઓ, જોઈને ચીડાવાનું નહિ રહે, ફરી કદાચ નહિ મળીએ.’

‘પણ, તમે...તમે...કાણ ?’

‘પિછાનનો આ સમય નથી. હતો તો જસુસ, પણ સરકારનો નહિ. અહીં હવે નહિ રહેવાય. પોલીસે

રાક્ષસ-લીલા આદરી દીધી છે. ગઠ કાલે સાંજે, શામળાપુર
 ટેકાને, પંદર છોકરાઓને ખેતરમાં ખેસારીને ઠંડે કલેજે ઠાર
 માર્યા છે. પાણી પાણી પોકારતા જીવાનોને પાણી નથી દોધું.
 જઈશું ખેન.'

એમ ખોલી, દુર ઊભેલા ઘાટી પ્રત્યે આંગળી ચીંધી,
 ઉમેયું: 'એનો ડર રાખશે! નહિ. અમારા માયલો જ છે.'

પેલા ખીમજી નામે ઝાળખાયેલ માણસને લઈ આ
 બેઠી પુરુષ, વધુ કંઈ ખોલ્યા વિના નીચે ઊતરી ગયો.

2-2004. 46-1-1981, 2004. 10 22 14
10 27 2004. 10 27 1981. 15 12 1981. 20 28 81.
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981

2004-1981. 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981

1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981
1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981

1981 1981 1981 1981 1981 1981 1981

